

Фонд «Меморіал
убитим євреям Європи»
Український центр вивчення
історії Голокосту

Foundation Memorial
to the Murdered Jews of Europe
Ukrainian Center
for Holocaust Studies

ЛИПОВЕЦЬ

Життя та загибель
єврейської громади

LYPOVETS

The Life and Death
of the Jewish community

У нарисі представлено історію життя та загибелі під час Голокосту єврейської громади міста Липовець Вінницької області – одного з місць міжнародного проекту «Захистимо пам'ять», у рамках якого у 2019 р. масові поховання єврейських жертв були облаштовані як гідні місця пам'яті та інформації. Дослідження ґрунтується на джерелах з українських та закордонних архівів, науковій літературі і матеріалах приватних колекцій.

This publication presents the life and death story of the Jewish community in the Ukrainian town of Lypovets during the Holocaust. The town, located in the Vinnytsia region of Ukraine, is one of the sites of the international project "Protecting Memory". In 2019, the project helped transform the killing sites of the Jews into dignified memorials and places of information. The research is based on sources from Ukrainian and foreign archives, academic literature and private collections.

Проект та, зокрема, історичне дослідження, результатом якого є ця публікація, виконано завдяки підтримці Міністерства закордонних справ Німеччини.

Auswärtiges Amt

Both the project and the historical research, which resulted in this publication, have been funded by the German Federal Foreign Office.

Автор
Рей Брандон

Author
Ray Brandon

Редакційна колегія:
Уве Ноймеркер
д-р Анатолій Подольський
д-р Ульріх Бауманн
д-р Світлана Бурмістр
Олександра Вроблевська
Божена Козакевич
Марія Гончаренко-Шуберт

Editorial board
Uwe Neumärker
Dr. Anatoliy Podolskyi
Dr. Ulrich Baumann
Dr. Svetlana Burmistr
Aleksandra Wroblewska
Bozhena Kozakevych
Mariya Goncharenko-Schubert

Редактор
Михайло Тяглий

Editor
Mykhaylo Tyaglyy

Переклад
Ганна Черноус

Translated by
Hanna Chornous

341.485"20"(=411.16)(477.44-22Лип)(091)=111=161.2
Б87
ISBN 978-966-2726-96-1

© Ray Brandon, 2019
© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, 2019
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2019

ЗМІСТ/CONTENTS

Переднє слово/Foreword.....	4/5
Передвоєнна історія/Prewar history	10/11
Голокост/Holocaust	20/21
Наслідки/Aftermath.....	38/39
Ілюстрації/Illustrations.....	44/44
Перелік скорочень/Abbreviations	50/51

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У період німецької окупації 1941–1944 років на території сучасної України шляхом масових розстрілів було вбито понад мільйон єврейських дітей, жінок та чоловіків. Їх поховали у численних могилах. Міжнародний проект «Захистимо пам'ять» має на меті облаштування знехтуваних та забутих масових поховань євреїв та ромів, а також створення поруч з ними місць пам'яті та інформації для того, аби зберегти пам'ять про жертв для сьогодення та майбутнього.

На території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів. У віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровах чи піщаних кар'єрах загони Вермахту, СС та поліція – за участі місцевого населення – знищували цілі єврейські громади, нерідко впродовж кількох днів. Часто жертв змушували самих викопувати ями та роздягатися. Спочатку вбивали чоловіків, а потім жінок та дітей. Біля могил, перед лицем смерті, відбувалися страшні сцени.

Після війни багато з цих місць убивств пішли у небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, які вижили і повернулись, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски, вони мусили бути присвячені «мирним радянським громадянам».

Лише в 1990-х роках, у незалежній Україні, в багатьох місцях були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв. Однак сотні масових поховань залишаються до-

FOREWORD

During the German occupation, from 1941 to 1944, over one million Jewish children, women, and men were murdered and hastily buried in mass shooting operations throughout the territory of what is today Ukraine. The international project “Protecting Memory” works both to transform the neglected and forgotten mass graves of Jews and Roma into dignified places of remembrance and information points and to preserve the memory of the victims for the present and future.

Estimates suggest there more than 2,000 mass shooting sites on the territory of contemporary Ukraine. In remote ravines and forests, in the middle of fields, in former tank traps and sand quarries, Wehrmacht, SS, and police forces, supported by local auxiliary police and administrative offices, wiped out entire Jewish communities – often over the course of just a few days. In many cases, the victims were forced to dig the pits themselves and to undress. Usually, men were shot first, then women and children. Dramatic scenes unfolded at the pits as the Jews braced for impending death.

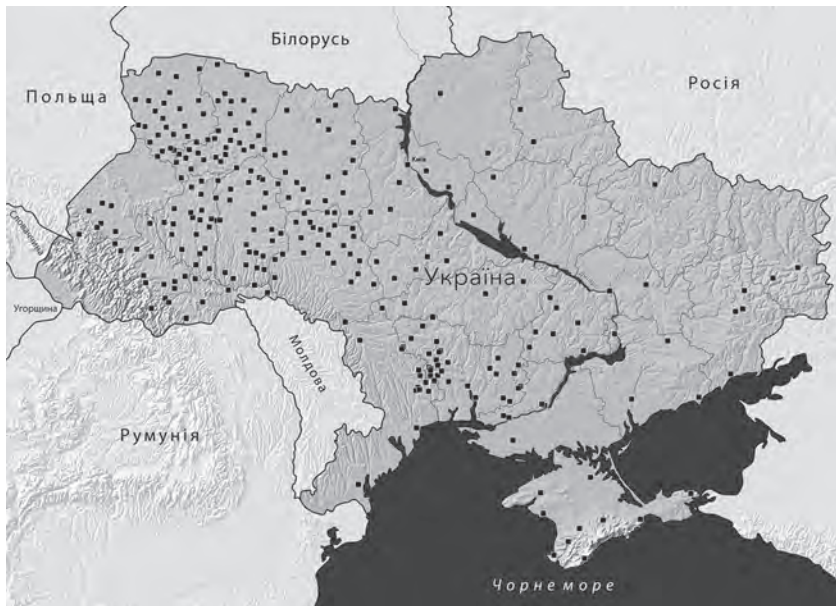
Many of these murder sites faded into obscurity after the war. For the few survivors, it was possible to remember their murdered family members, friends, and acquaintances only in private. Official Soviet historiography refused to recognize Jews as a distinct group of victims. When Jewish survivors or returnees were able to lay modest memorial stones, these had to be dedicated to “peaceful Soviet citizens”.

Only in the 1990s – in independent Ukraine – were memorial stones stating the Jewish identity of the victims erected in numerous places. However, hundreds of mass graves remain unmarked, unpro-

нині непозначеними, незахищеними та занедбаними. Ці землі використовуються у сільському господарстві або забудовуються. Сліди осквернення могил справляють гнітюче враження. Більшість масових поховань не є гідними місцями скорботи та пам'яті про стерте з лиця землі єврейське життя.

Проект «Захистимо пам'ять» поєднує в собі заходи щодо архітектурного захисту та гідного облаштування масових поховань з історичною та педагогічною роботою. Комплексність проекту відображається в таких напрямках та основних принципах діяльності:

Точне місцезнаходження та межі поховань у місцях проекту визначаються за допомогою неінвазивних методів з метою дотримання релігійних приписів юдаїзму (Галахи) та збереження спокою померлих. Проведення робіт (археологічних досліджень та подальшого будівництва) супроводжують представники Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі, які також слідкують за дотриманням Галахи. Представники місцевих єврейських общин також долучаються до роботи над проектом.

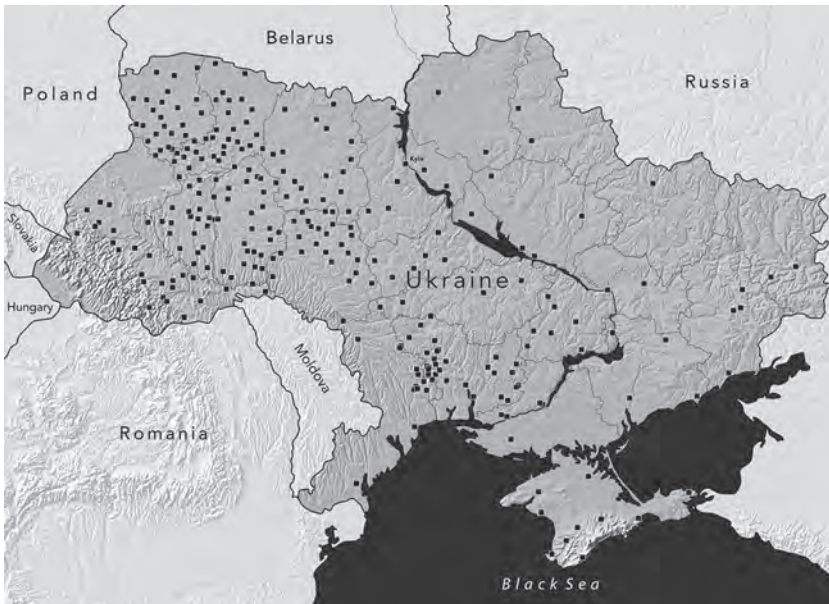

Карта сучасної України з містами та селами, в кожному з яких з 1941 по 1943 рік було розстріляно 500 або більше євреїв. Таких місць 300. До цього додаються ще сотні місць масових розстрілів з меншою кількістю жертв.

tected, and neglected. Many are often used for agriculture or construction. Especially disconcerting are the traces of plundering. Most of the mass graves are not dignified sites of mourning and remembrance about the Jewish life lost. Almost none provide any information about the events that took place at such sites and the lives of those who perished there.

The project “Protecting Memory” combines the sustainable protection and dignified memorialization of mass graves with historical and educational work. The complexity of the project is reflected in its areas of activity and guiding principles:

The exact location and boundaries of graves at project sites are determined by non-invasive methods. This is done in order to comply with Jewish religious law (Halacha), which requires that the final resting place of the dead remains undisturbed. Representatives of the Committee for the Preservation of Jewish Cemeteries in Europe monitor the ground-related work on site – both archaeological surveys and

A map of present-day Ukraine showing the cities, towns, and villages where mass shootings of 500 or more Jews were carried out between 1941 and 1943. There are 300 locations of this kind alone. In addition, hundreds of other mass shootings involving fewer victims also took place throughout Ukraine.

Масовим похованням та прилеглим територіям слід надати адміністративний захист, що включає в себе, в першу чергу, відведення цих територій у комунальну власність та перетворення їх у пам'ятні місця з відповідним внесенням у кадастрові плани. Після облаштування вони повинні бути внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення і, таким чином, підлягати державній охороні.

Масові поховання необхідно захистити архітектурними конструкціями і облаштувати як гідні місця пам'яті та інформації. За допомогою архітекторів з цією метою здійснюється пошук економних та тривалих рішень. Наявні пам'ятні знаки зберігаються та інтегруються у нові місця пам'яті. Особливі труднощі виникають при захисті масових поховань, що осквернюються.

Місцезнаходження масових поховань, кількість жертв, долі окремих із них та тих, кому вдалося вижити, перебіг злочину та інформація про задіяних злочинців визначається за допомогою ретельних історичних досліджень. Історія єврейських громад та їхнього знищення в часи Голокосту презентується кількома мовами на інформаційних стелах. Результати історичної роботи використовуються в освітній програмі, яка проводиться з місцевими школами, а також зі студентами в проекті по усній історії. Освітня програма має на меті заохочення вчителів, учнів та студентів до самостійного вивчення місцевої історії та залучення їх до роботи над новими місцями пам'яті.

Докладніше про проект «Захистимо пам'ять» можна дізнатися тут: www.erinnerungsbewahren.de/uk/

later construction – so as to ensure that Halacha is maintained. Local Jewish communities are also involved in project work.

Through “Protecting Memory”, the surface of the mass graves and the adjoining area receive comprehensive administrative protection. This includes first and foremost the transfer of the plots of land affected to communal property, their re-designation of intended use as memorial sites, and their corresponding entry into cadastral maps. After construction, the memorial sites are entered into the State Registry of Immovable Monuments of Local Significance in Ukraine and, with that, placed under the state protection.

“Protecting Memory” also sees to it that mass graves are structurally protected and turned into dignified places of remembrance and information points. Project architects help find cost-effective and sustainable solutions with this end in mind. Elements from existing memorials are left in place and integrated into the new memorial sites. The protection of mass graves where looting efforts occur presents a major challenge.

Extensive historical research helps to determine the location of mass graves, the sequence of events during mass shootings, the number of victims, the perpetrators involved, and the fate of individual victims and survivors. The results of this research are made available to the public in a variety of ways. The history of Jewish communities and their destruction during the Holocaust is presented in three languages on information stelae at each project site. The results of the historical research are also used for pedagogical work with local schools and an oral history project with university students. The aim of the educational program is to encourage teachers, schoolchildren, and students to explore their local history on their own and to care for the new memorial sites.

Detailed information about the “Protecting Memory” project can be found here: www.erinnerungbewahren.de

ПЕРЕДВОЄННА ІСТОРІЯ

Липовець – невелике місто у Вінницькій області, розташоване на річці Соб на відстані близько 35 км на схід від міста Вінниця. Історія Липовця сягає ще XIV ст., коли цей регіон був частиною Великого князівства Литовського¹. Єврейська громада в місті з'явилася у 1637 р. До 1765 р. в Липовці проживали 258 євреїв. Кількість єврейського населення різко знизилася до 165 осіб у 1773 р., після останнього гайдамацького повстання, що відбулося за п'ять років до цього². Липовець потрапив до складу Російської імперії в результаті Другого поділу Польщі між Пруссією та Росією, ставши частиною Київської губернії.

У Російській імперії території проживання євреїв на землях, отриманих від Польщі, обмежувалися «смугою осілости»³. У 1847 р. населення єврейської громади в Липовці становило 1802 особи,

---

¹ Історія міст і сіл Української РСР. – Т. 16: Вінницька область. – Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – С. 354. Документ від 1545 р. згадує поселення, відоме нині під назвою Липовець, яке існувало у XIV–XV ст.

² Про появу єврейської громади: Friedl Robert A. Polen und sein Osten am Vorabend einer Katastrophe. Der große Kosaken- und Bauernaufstand des Jahres 1648 (дисертація, університет ім. Генріха Гейне, Дюссельдорф, листопад 2004 р., с. 198). Фрідль згадує про об'єднану громаду Медівки–Липовця. Він не наводить джерел, однак єврейську присутність у Липовці в першій половині XVII ст. також задокументовано у: Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 108. Про єврейське населення у 1765 і 1773 рр.: Архив Юго-Западной России. – Часть 5, т. 2, вып. 2. – Киев: Комиссия для разбора древних актов, 1890. – С. 191 і 282. Про гайдамаків: Jewish Encyclopedia. – Т. 8. – New York: Funk and Wagnalis, 1904. – P. 98.

³ Докладніше про «смугу осілости»: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pale_of_Settlement.

PREWAR HISTORY

Lypovets is a small town on the Sob River, about 35 km east of the city of Vinnytsia in Vinnytsia Oblast. The origins of Lypovets may go back as far as the 14th century, when the region belonged to Grand Duchy of Lithuania.¹ A Jewish community was founded in the town in 1637. By 1765, 265 Jews were living in Lypovets. The Jewish population declined sharply to 165 in 1773 as a result of the last of the Haidamaky rebellions five years earlier.² Lypovets fell to the Russian Empire as result of the Second Partition of Poland between Russia and Prussia in 1793. There, the town formed a part of the Kiev Gubernia.

Within the Russian Empire, the Jewish inhabitants of the lands acquired from Poland were restricted to an expanse of territory known as the Pale of Settlement.³ The population of the Lypovets Jewish Community in 1847 numbered 1,802, a figure that included Lypovets as well as several nearby villages. According to the first and only census

---

¹ *Istoriia mist i sil Ukrainskoï RSR*, t. 16: Vinnyts'ka Oblast (Kiev: Instytut istorii Akademii Nauk URSSU, 1972), p. 354. A document dating from 1545 mentioned the settlement now known as Lypovets as existing in the 14th-15th century.

² On the establishment of the Jewish community: Robert A. Friedl, "Polen und sein Osten am Vorabend einer Katastrophe. Der große Kosaken- und Bauernaufstand des Jahres 1648," Dissertation, Heinrich Heine University, Düsseldorf, November 2004, p. 198. Friedl refers to the joint community in Medivka-Lypovets. He gives no source, but a Jewish presence in Lypovets in the first half of the 17th century is also documented in A.I. Baranovich, *Ukraina nakanune osvoboditel'noi voiny serediny XVII v.* (Moscow: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1959), p. 108. On the 1765 and 1773 Jewish populations, *Archiv Iugo-Zapadnoi Rossii*, ch. 5, t. 2 (Kiev: Komissiiia dlia razbora drevnikh aktov, 1890), p. 191 and 282. On the Haidamaky rebellions, *Jewish Encyclopedia*, v. 8 (New York: Funk and Wagnalis, 1904), p. 98.

³ On the Pale of Settlement, with recommendations for further reading:http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pale_of_Settlement

враховуючи мешканців Липовця і кількох навколишніх сіл. Згідно з переписом населення Російської імперії, у 1897 р. єврейське населення Липовця зросло до 4135 осіб. Отже, євреї становили 48 відсотків населення міста⁴.

Єврейське життя у «смузі осілості» порушили погроми у 1881–1884 і 1903–1906 рр. Хвилі антиєврейського насилля прокотилися Україною, проте відомостей про погроми у ці роки у Липовці немає⁵. Погроми, поширення бідності і політична нестабільність сприяли масовій міграції євреїв із Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.⁶

Перед Першою світовою війною у Липовці діяла головна синагога й численні будинки релігійного навчання. У місті було два єврейські професійні училища (в одному навчання було безкоштовним), 25 початкових шкіл для сімей, які могли собі дозволити платити за навчання (хедер), і початкова школа для сиріт та бідних дітей (Талмуд-тора). У Липовці функціонували єврейська друкарня та позичково-ощадне товариство для ремісників. Ремісництво і торгівля забезпечували роботу більшість євреїв, але чимало інших працювали як поденники⁷.

Під час Першої світової війни військові дії в Україні обмежувалися переважно територією Східної Галичини та Західної Волині. Після розпаду Російської імперії та розгортання більшовицької революції у січні 1918 р. було створено Українську Народну Республіку (УНР).

⁴ Про населення у 1847 і 1897 рр.: Еврейская энциклопедия. – Т. 10. – Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских издательств и др., прил. 1910. – С. 228, що стверджує про існування 14 єврейських громад у Липовецькому повіті і наводить дані по кожній громаді, враховуючи численні села та центральне місто.

⁵ Про погроми у цей період: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pogroms>.

⁶ Про міграцію до 1914 р.: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Population_and_Migration_before_World_War_I.

⁷ Про синагогу і будинки релігійного навчання: Энциклопедический словарь. – Т. 34. – Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1896. – С. 728. Це джерело згадує про шість «молитовних шкіл», однак не зазначено, чи це були бет-гамідраш (комунальні) чи клойз (приватні) або, можливо, хасидські молитовні доми. Щодо інших аспектів єврейського життя у Липовці: Еврейская энциклопедия. – Т. 10. – Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских издательств и др., прил. 1910. – С. 98 (професійні училища); Jewish Encyclopedia. – Т. 8. – New York: Funk and Wagnalis, 1904. – Р. 98 (поденники і початкові школи); Российская еврейская энциклопедия. – Т. 5. – Москва: Российская Академия естественных наук и др., 2000. – С. 297 (дрібні торгівці та ремісники, а також позичково-ощадне товариство).

of the Russian Empire, the Jewish population of Lypovets rose to 4,135 in 1897. Jews thus made up 48 percent of the town's population.⁴

Jewish life in the Pale was disrupted by pogroms in 1881-1884 and 1903-1906. Although anti-Jewish violence was concentrated in Ukraine, there is to date no evidence of pogroms in Lypovets during these years.⁵ These pogroms, along with widespread poverty and political instability, contributed to the mass migration of Jews from the Russian Empire at the turn of the 20th century.⁶

Before the First World War, Lypovets had a central synagogue as well as numerous houses of learning. There were two Jewish vocational schools (one of which was charged no fees for tuition), 25 elementary schools for families who could afford tuition (*kheder*), and an elementary school for orphans and poor children (*Talmud Torah*). Lypovets was home to a Jewish-owned printing press and a savings and loan association for craftsmen. Skilled crafts and commerce provided employment for most Jews, but scores of Jewish men worked as day laborers.⁷

During the First World War, fighting in Ukraine was largely contained to eastern Galicia and western Volhynia. With the collapse of the Russian Empire and the advent of the Bolshevik Revolution, the Ukrainian People's Republic (UNR) emerged in January 1918. The nascent central government in Kiev, however, proved unable to

---

⁴ On the population in 1847 and 1897, *Evreiskaia entsiklopediia*, t. 10 (St. Petersburg: Obshchestvo dlia nauchnykh evreiskikh izdatel'stv et al. [ca. 1910]), p. 228, which states there were 14 communities in Lypovets County (*uezd*)OK?, which included numerous villages as well as the town center (OK), and provides data for each community.

⁵ On pogroms during these decades, with recommendations for further reading: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Pogroms>

⁶ On migration before 1914, with recommendations for further reading: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Population_and_Migration/Population_and_Migration_before_World_War_I

⁷ On the synagogue and houses of learning, *Entsiklopedicheskii slovar*, t. 34 (St. Petersburg: Efron & Brokgauz, 1896), p. 728. This source refers to six *molitvennye shkoly*, which is often translated as study houses, but there is no indication whether these were *bet ha-midrash* (communal), *kloyz* (private), or possibly Hasidic prayer houses. On other aspects of Jewish life in Lypovets: *Evreiskaja entsiklopediia*, t. 10, p. 98 (vocational schools); *Jewish Encyclopedia*, v. 8, p. 98 (day laborers and elementary schools); *Rossiiskaia evreiskaia entsiklopediia*, t. 5 (Moscow: Rossiiskaia Akademiia Estestvennykh Nauk et al., 2000), p. 297 (retailers and craftsmen as well as the savings and loan association).

Нова центральна влада в Києві виявилася неспроможною боротися із внутрішніми та зовнішніми викликами. Не маючи сильних державних інституцій, Україна занурилася в хаос, натомість збройні сили УНР, Червона армія, монархісти, польські війська та анархісти боролися за владу над країною або принаймні над її певною частиною. В оточенні армій, що наступали або відступали, Україна стала місцем, де поширилося насильство проти євреїв. У погромах брали участь майже всі сторони конфлікту⁸.

Євреї, які мешкали у Липовці, зазнали принаймні двох погромів. Перший погром у травні 1919 р. скоїли дезертири і місцеві бандити, згідно з інформацією іноземної гуманітарної організації того часу. Нападники вбили трьох євреїв і згвалтували кількох жінок. За кілька місяців, 19 серпня, сили, лояльні до УНР, учинили другий погром. Цього разу було пограбовано єврейські будинки та магазини, вбито 34 євреї і 40 поранено⁹.

Довоєнні й післявоєнні хвилі міграції та насильницькі дії революційного часу залишили глибокий слід на єврейському населенні України. Населення України загалом зросло на 36 відсотків між 1897 і 1926 рр., однак кількість євреїв, які проживали на території України, зменшилася на 5 відсотків¹⁰. Щодо Липовця, то тут у 1926 р. проживало на 500 євреїв менше (3605), ніж у 1897 р. (4117).

Липовець і навколишні території були більш українськими, ніж сусідні райони, як, наприклад, Козятинський. У середині 1920-х рр. українці становили 56,7 відсотка населення Липовця, а євреї – 41,7 відсотка (див. таблицю). У межах району станом на 1926 р. населення сільської місцевості у Липовецькому районі більше ніж на 91 відсоток складалося з українців. Єврейське населення аж ніяк не було частиною життя лише маленького містечка. Євреї

⁸ Інформація про нападників: Abramson Henry. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. – Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute and Center of Jewish Studies, 1999. – P. 141 (Укр. видання: Абрамсон Генрі. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. – К.: Дух і Літера, 2017). За приблизно 40 відсотків погромів відповідальними вважають війська УНР, 17 відсотків – Білу армію, 9 відсотків – Червону армію і 3 відсотки – польську армію.

⁹ Див. інформацію про перший і другий погром в онлайн-архіві Американського об'єднаного розподільчого комітету (AJC), NY/AR2132/52: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR1921/00022/NY_AR1921_00311.pdf.

¹⁰ Gitelman Zvi. A Century of Ambivalence The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – New York: Schocken Books, 1998. – P. 108.

assert itself vis-à-vis domestic and foreign challenges. Lacking strong state institutions, Ukraine descended into chaos, as UNR forces, the Red Army, pro-tsarist troops, the Polish Army, and anarchists struggled for control over the country or at least part of it. In the wake of the advancing and retreating armies, Ukraine became the scene of widespread anti-Jewish violence. Almost all of the warring parties engaged in pogroms.⁸

The Jews of Lypovets experienced at least two pogroms. Deserters and local criminals carried out the first pogrom in May 1919, according to a foreign aid organization in existence at the time. The perpetrators murdered three Jews and raped several women. Forces loyal to the UNR carried out the second pogrom a few months later on 19 August. On this occasion, Jewish homes and businesses were looted, and 34 Jews were killed and 40 wounded.⁹

The effects of the prewar and postwar waves of migration along with the revolution-era violence left a deep mark on Ukraine's Jewish population. While the overall population of the Ukrainian lands rose by 36 percent between 1897 and 1926, the number of Jews living there declined by 5 percent.¹⁰ There were 500 fewer Jews living in Lypovets in 1926 (3,605) than in 1897 (4,117).

Lypovets and the surrounding rayon had a higher Ukrainian population than neighboring rayons such as Koziatyn. In the mid-1920s, Ukrainians made up 56.7 percent of the population of Lypovets, while Jews accounted for 41.7 percent (see table). Within its 1926 borders, the countryside in Lypovets Rayon – similar to a county, but smaller and less autonomous – was more than 91 percent Ukrainian. The Jewish population was by no means merely a part of small-town life. Jews lived in eleven of the 15 village soviets (groups of one

⁸ For an overview of the perpetrators, Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920* (Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute and Center for Jewish Studies, 1999), p. 141. An estimated 40 percent of the pogroms are attributed to UNR troops, 17 percent to the White Army, 9 percent to the Red Army, and 3 percent to the Polish Army.

⁹ On Lypovets specifically, for the first and second pogrom, see the online archive of the American Joint Distribution Committee, NY/AR2132/52: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR1921/00022/NY_AR1921_00311.pdf

¹⁰ Zvi Gitelman, *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present* (New York: Schocken Books, 1998), p. 108.

проживали в 11 із 15 сільських рад району. Щодо інших етнічних груп, то у дев'яти сільських радах можна було знайти поляків, і лише у трьох були росіяни¹¹.

Смт Липовець ¹²						
Дата	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Інші	Всього
17 грудня 1926 р.	4902	55	54	3605	22	8638
%	56,74	0,63	0,62	41,73	0,25	99,97
17 січня 1939 р.	1101	69	27	1353	23	2573
%	42,79	2,68	1,05	52,58	0,89	99,99
Липовецький район без адміністративного центру (дані щодо району за 1926 р. відкориговано згідно з межами станом на 1939 р.)						
Дата	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Інші	Всього
17 грудня 1926 р.	46 117	133	1368	2645	148	50 411
%	91,48	0,26	2,71	5,24	0,29	99,98
17 січня 1939 р.	40 542	1345	1116	993	346	44 342
%	91,43	3,03	2,51	2,23	0,78	99,98
Липовецький район з адміністративним центром (дані щодо району за 1926 р. відкориговано згідно з межами станом на 1939 р.)						
Дата	Українці	Росіяни	Поляки	Євреї	Інші	Всього
17 грудня 1926 р.	51 019	188	1422	6250	170	59 049
%	86,40	0,31	2,40	10,58	0,28	99,97
17 січня 1939 р.	41 553	1414	1143	2346	369	46 825
%	88,74	3,01	2,44	5,01	0,78	99,98

¹¹ Національний склад сільського населення УСРР: попередні підсумки всесоюзного перепису населення // Статистика України. – Серія XVII, № 96. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 7 і 202–203.

¹² Дані щодо району за 1926 р.: Там само. – С. XIV; дані по місту за 1926 р.: Короткі підсумки перепису населення України, 17 грудня 1926, національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. – Серія I, № 124. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – С. 188; за 1939 р.: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=19. Для визначення сільських рад, які належали до районів у 1939 і 1941 рр.: Ortsnamenverzeichnis der Ukraine auf Grund der administrativen Kartender SSR der Ukraine. – Berlin: Stollberg, 1943. – S. 192.

or more villages) in the rayon. With regard to other ethnic groups, Poles could be found in nine village soviets, while only three had a Russian presence.¹¹

Lypovets Town ¹²						
Date	Ukrainians	Russians	Poles	Jews	Others	Total
17 Dec. 1926	4,902	55	54	3,605	22	8,638
%	56.74	0.63	0.62	41.73	0.25	99.97
17 Jan. 1939	1,101	69	27	1,353	23	2,573
%	42.79	2.68	1.05	52.58	0.89	99.99
Lypovets Rayon without administrative center (1926 rayon figures adjusted to reflect 1939 boundaries)						
Date	Ukrainians	Russians	Poles	Jews	Others	Total
17 Dec. 1926	46,117	133	1,368	2,645	148	50,411
%	91.48	0.26	2.71	5.24	0.29	99.98
17 Jan. 1939	40,542	1,345	1,116	993	346	44,342
%	91.43	3.03	2.51	2.23	0.78	99.98
Lypovets Rayon with administrative center (1926 rayon figures adjusted to reflect 1939 boundaries)						
Date	Ukrainians	Russians	Poles	Jews	Others	Total
17 Dec. 1926	51,019	188	1,422	6,250	170	59,049
%	86.40	0.31	2.40	10.58	0.28	99.97
17 Jan. 1939	41,553	1,414	1,143	2,346	369	46,825
%	88.74	3.01	2.44	5.01	0.78	99.98

¹¹ *Natsional'nyi sklad sil's'koho naseleattia USRR*, pp. 7 and 202-203.

¹² 1926 rayon data: *Natsionalnyi sklad sil's'koho naseleattia USRR*: poperedni pidsumky vsesoiuznogo perepysu naseleattia, *Statystyka Ukrainy*, Seria XVII, No. 96 (Kharkiv: Tsentral'ne Statystychne Upravlinnia USRR, 1927), p. XIV; for 1926 urban data: *Korotki pidsumky perepysu naseleattia Ukrainy, 17 hrudnia 1926, natsional'nyi i vikovy sklad, ridna mova ta pys'menist' naseleattia*, *Statystyka Ukrainy*, Seria I, No. 124 (Kharkiv: Tsentral'ne Statystychne Upravlinnia USRR, 1927), p. 188; for 1939 data: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=19. To establish which communities belonged to the rayons in 1939 and 1941, see *Ortsnamenverzeichnis der Ukraine auf Grund der administrativen Karten der SSR der Ukraine* (Berlin: Stollberg, 1943), p. 192.

Радянська політика щодо національних груп була неоднозначною. Режим намагався інтегрувати єврейське населення, але водночас позбавляв окремих людей багатьох громадянських прав через їхню комерційну або релігійну діяльність. Не маючи повних прав, десятки тисяч українських євреїв не мали повного доступу до житла, робочих місць і соціальної допомоги – це мало вагомні наслідки як для осіб, позбавлених прав, так і для членів їхніх сімей¹³. Наприкінці 1920-х рр. у Радянському Союзі було заборонено останні залишки приватних підприємств¹⁴. Під час агресивної антирелігійної кампанії синагоги Липовця зазнали різної долі: одну з них перетворили на кінотеатр, іншу – на хлібозавод, третю – на спортзал. Тим не менш, деякі євреї в Липовці продовжували відзначати свята у приватному колі¹⁵. Культура знизилася до того рівня, який радянська влада вважала дозволеним. До 1930 р. в Радянському Союзі зростала кількість шкіл, де навчання вели мовою їдиш, але потім їх почали закривати. Зокрема, початкову школу, де викладали на їдиш, у Липовці було закрито у 1936 р.¹⁶ Багато євреїв, шукаючи можливостей освіти та роботи, переїхали до великих міст. Ті, хто лишилися в маленьких містечках і селах, на зламі десятиріччя разом із сусідами-неєвреями пережили примусову колективізацію і голод. 60 років потому мешканець Липовця, який пережив Голокост, пам'ятав розпухлі животи у членів його родини під час Голодомору¹⁷. Тисячі євреїв у радянській Україні було репресовано та вислано вглиб Радянського Союзу. Комуністична партія Радянського Союзу навіть піддала нападкам перше покоління більшовиків,

¹³ Kimerling Elise. *Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936* // *The Russian Review*. – Vol. 41, no. 1 (January 1982). – P. 24–46; Alexopoulos Golfo. *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. – Ithaca: Cornell University Press, 2003.

¹⁴ University of Southern California – Video History Archive (далі – USC VHA), інтерв'ю з Леонтієм Ушаренком, нар. 1924 р., від 3 квітня 1996 р. У цьому контексті Ушаренко згадував, як у його родини примусово відібрали їхній приватний млин.

¹⁵ USC VHA, Ушаренко, № 29982.

¹⁶ Там само. У 1931 р. в Україні було 1096 шкіл із 94 800 учнями, де навчання вели на їдиш. У 1937 р. 46 тисяч учнів навчалися на їдиш у 312 школах, див.: http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Soviet_Yiddish-Language_Schools.

¹⁷ USC VHA, Ушаренко, № 29982. Більше про Голодомор серед євреїв в Україні див.: Veidlinger Jeffrey. *In the Shadow of the Shtetl: Small Town Jewish Life in Soviet Ukraine, 1919–1953*. – Bloomington: Indiana University Press, 2013. – P. 48–56.

Soviet policy towards the Jews was ambiguous. The regime strove to co-opt the Jewish population, but at the same time deprived individuals of full civil rights due to their commercial, political, or religious activity. Lacking full civil rights, tens of thousands of Ukrainian Jews were left without access to housing, jobs, and welfare assistance – with severe consequences not only for disenfranchised individuals but also for their family members.¹³ In the late 1920s, the last vestiges of private enterprise were banned.¹⁴ During the anti-religious campaigns, Jewish places of worship in Lypovets suffered various fates: one became a cinema, another a bread factory, a third a sport facility. Nonetheless, some Jews in Lypovets continued to observe religious holidays in private.¹⁵ Culture was reduced to what the Soviet authorities deemed permissible. Although the number of Yiddish schools in the Soviet Union may have increased up until 1930, the Yiddish elementary school here was closed in 1936.¹⁶ Many Jews, lured by promises of educational opportunities and jobs, moved to the cities. Those who remained in the small towns and villages in these years endured forced collectivization and the ensuing famine, together with their non-Jewish neighbors. Over 60 years later, a Holocaust survivor from Lypovets still recalled the swollen stomachs of his family during the famine.¹⁷ Thousands of Jews in Soviet Ukraine were oppressed and expelled to the Soviet interior. The Communist Party also turned on the first generation of Bolsheviks, irrespective

¹³ Elise Kimerling, "Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918-1936," *The Russian Review*, vol. 41, no. 1 (January 1982), pp. 24-46. For a more recent study, see Golfo Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936* (Ithaca: Cornell University Press, 2003).

¹⁴ University of Southern California – Video History Archive (USC VHA), interview with Leontii Usharenko, r. 1924, 3 April 1996, no. 29972. In this context, Usharenko mentioned how his family was officially ostracized for its privately-owned horse-driven mill.

¹⁵ USC VHA, Usharenko, no. 29972.

¹⁶ *Ibid.* In 1931, there were 1,096 Yiddish schools in Ukraine, with a total of 94,800 pupils. In 1937, there were 312 Yiddish schools, with a total of 46,000 pupils. See http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Soviet_Yiddish-Language_Schools

¹⁷ USC VHA, Usharenko, no. 29972. For more on the Great Famine (Holodomor) among Jews in Ukraine, see Jeffrey Veidlinger, *In the Shadow of the Shtetl: Small Town Jewish Life in Soviet Ukraine, 1919-1953* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), pp. 48-56.

незалежно від їхнього етнічного походження. Репресії зазнали і євреї Липовця¹⁸.

Згідно з даними сумнівного радянського перепису 1939 р., в Липовці проживали 1353 євреї, що на понад 60 відсотків менше порівняно з 1926 р. У сільській місцевості спостерігався такий самий спад (див. таблицю)¹⁹. Більшість із тисячі євреїв, які мешкали за межами Липовця, мали б проживати у Вахнівці, розташованій за 19 км на північний захід від районного центру. Напередодні німецького вторгнення в Радянський Союз кількість євреїв у Липовці становила приблизно 1250 осіб.

ГОЛОКОСТ

Німецька піхота за підтримки словацької артилерії захопила Липовець увечері 23 липня 1941 р.²⁰ Кількість євреїв у містечку після евакуації та мобілізації могла становити близько тисячі осіб – утім,

¹⁸ USC VHA, Ушаренко, № 29982. Батько Ушаренка зник у Казахстані після його депортації у 1935 р.

¹⁹ Результати радянського перепису населення від січня 1939 р. слід розглядати з великою обережністю. Радянський перепис, проведений у січні 1937 р., мав надати дані, що кількість населення становить 170 мільйонів осіб, однак було виявлено зменшення на 8 мільйонів осіб, що чітко засвідчило наслідки сталінської політики в галузях економіки та безпеки. Матеріали перепису населення 1937 р. знищили, багатьох працівників заарештували і розстріляли. Новий перепис населення провели у січні 1939 р., під час якого посадовці змогли приховати втрати. Щодо Української РСР, то найсумнівніші дані, ймовірно, стосувалися самих українців, росіян і категорії «інші». Короткий огляд тих подій див.: Applebaum Anne. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – London: Allen Lane, 2017. – P. 305–308.

²⁰ VArch, RH 26-295/3, військовий щоденник 295-ї піхотної дивізії, запис від 23 липня 1941 р. Словацькі сили увійшли в містечко за день до цього, однак Червона армія змусила їх відступити. Після цього наступальні команди 24-ї та 295-ї піхотної дивізії зайняли місто. Остання втратила, зокрема, 33 особи, 122 особи зазнали поранень. З 21–23 липня битва за Липовець коштувала словацьким військам 57 життів, 164 особи зазнали поранень і 107 пропали безвісти у бою (18 з них – підтвержені військовополонені). Червона армія втратила загиблими 300 осіб, кількість поранених невідома (а також 250 військовополонених), див. звіт словацького верховного командування після бою у: VArch, RH 31-IV/15, Anlage 90. Коли 1-ша танкова дивізія захопила Липовець, їй не вистачало коменданта тилової зони, чим можна пояснити досить швидке передання до військової адміністрації.

of their ethnic origins. The oppression also affected the Jews of Lypovets.¹⁸

The problematic Soviet census of 1939 showed 1,353 Jews living in Lypovets, a decline of over 60 percent compared to 1926. In the countryside, the decline was the same (see table).¹⁹ Most of the 1,000 Jews outside of Lypovets would have been living in Vakhnivka, 19 km northwest of the rayon center. On the eve of the German invasion of the Soviet Union, the number of Jews in Lypovets was somewhere around 1,200.

HOLOCAUST

German infantry supported by Slovak artillery captured Lypovets on the evening of 23 July 1941.²⁰ The number of Jews in the town after the evacuation and Red Army mobilization efforts may have been

---

¹⁸ USC VHA, Usharenko, no. 29972. Usharenko's father disappeared in Kazakhstan after being deported in 1935.

¹⁹ The results of the 1939 Soviet census must be viewed with great caution. The preliminary data from the January 1937 Soviet census, which was supposed to have included information on a population of 170 million, in fact revealed a shortfall of 8 million persons and laid bare the human consequences of Stalin's economic and security policies. The 1937 census materials were destroyed, and many staff members were arrested and shot. A new census was scheduled for January 1939, during which officials managed to make up for the shortfall. In the case of Ukraine at least, the most unreliable data is likely to fall under the republic's titular people (Ukrainians), Russians, and under the category "others". For a recent overview of these events see, for example, Anne Applebaum, *Red Famine: Stalin's War on Ukraine* (London: Allen Land, 2017), pp. 305-308.

²⁰ BArch RH 26-295/3, war diary of the 295th Infantry Division, entry for 23 July 1941. Slovak troops had entered the town a day earlier, but the Red Army forced them to retreat. Advance teams of the 24th and 295th Inf. Div. then took the town, with the latter alone killing 33 and wounding 122. From 21-23 July, the battle for Lypovets cost Slovak forces 57 lives, with 164 wounded, and 107 missing in action (18 of whom were confirmed as POWs), the Red Army suffered 300 casualties, with an unknown number wounded (and 250 taken as POW); see the after action report of the Slovak High Command in BArch RH 31-IV/15, Anlage 90. When the First Armored Group captured Lypovets, it lacked a rear area commandant, which may explain the relatively quick transfer to military government.

шлях деяких із мобілізованих молодих людей було відрізано через наступ німців, і вони були змушені повернутися додому²¹. Липовець залишався у зоні військових дій до 12 серпня, а потім перейшов до військової влади – тилової зони групи сухопутних військ «Південь». Загалом Липовець провів під військовою адміністрацією три місяці.

Управлінці Вермахту запровадили перші антиєврейські заходи, зокрема, ідентифікаційні нарукавні пов'язки, примусову працю та гарантію «доброї поведінки» з боку єврейської громади (тобто колективну відповідальність за громадську безпеку)²². Серед завдань для євреїв на початку німецької окупації згадують прибирання вулиць і будинків, де проживали військові, збирання сміття, ремонт доріг і викопуванням для зберігання овочів у полях²³. Було також заборонено виходити за територію Липовця і конфісковано радіоприймачі²⁴.

²¹ Про населення – Мартін Дін і Олександр Круглов у своїй спільній статті про Липовець для: United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camp and Ghettos, 1933–1945 (USHMM ECG). – Т. 2: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. – Bloomington: Indiana University Press, 2012. – P. 1541–1542. Про мобілізовану молодь, яка змушена була повернутися додому: USC VNA, Ушаренко, № 29982.

²² Feldkommandantur 675 (V) Abt. VII (Mil.-Verw.) an Sicherungsdivision 444, 11 Aug. 1941, Betr.: Einsetzung von Rayon-Chefs (Landräten) // Российский государственный военный архив (далі – РГВА), ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 7 (с. 2 звіту). 675-та фельдкомендатура охоплювала всю Вінницьку область до початку вересня, коли південну половину цієї адміністративної одиниці регіонального рівня (разом із більшою частиною Одеської області) передали Румунії. 20 жовтня північна половина Вінницької області (разом із Житомирською областю та більшою частиною Київської області) перейшла до Райхскомісаріату «Україна» під цивільним управлінням, але минув ще майже місяць, поки почали прибувати перші гебітскомісари. Також про примусову працю та нарукавні пов'язки: USC VNA, Ушаренко, № 29982.

²³ Про прибирання вулиць і збирання сміття: Oberfeldkommandantur (sic), Abt. VII (Mil.-Verw.) an S.D. 444, Abt. VII, 1 серпня 1941 р., Betr.: Lagebericht, Befehl vom 22.7.41, № 21/41 // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 4 (с. 2 звіту). Про ремонт доріг і риття ям для зберігання врожаю див.: Йосеф Фридман (1925 г.). «Мне дали винтовку и научили стрелять» // Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 365. Ремонт доріг також згадано у: Feldkommandantur 675 (V), Abt. VII (Mil.-Verw.), an die Ortskommandanturen im Bereich der FK. 675 (V), Betr.: Verwaltungsmassnahmen, 30 серпня 1941 р. // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 31 (с. 2 звіту). Про завдання із прибирання: USC VNA, Ушаренко, № 29982.

²⁴ Про обмеження пересування територією Липовця: USC VNA, Ушаренко, № 29982. Про радіо: Abschrift, Befh. Rück. H.Geb. Süd, Betr.: Rundfunkgeräte, 25 липня 1941 р., VArch RH 22/170. Цей захід також застосовували до поляків, але не до українців.

around 1,000 – however, some of the mobilized youth were cut off by the German advance and had to return home.²¹ Lypovets remained in the operational zone until 12 August, when it passed to Rear Area Ground Forces Group South, the military government. In all, Lypovets spent three months under military rule.

Wehrmacht administrators introduced the first anti-Jewish measures, such as identifying armbands, forced labor, and guarantee of “good conduct” from the Jewish community (i.e. collective responsibility for public security).²² The cleaning of streets and military quarters, garbage collection, road repairs, and the digging of harvest storage pits in the fields are mentioned as the types of tasks assigned to Jews at the outset of the German occupation.²³ Other measures included confinement within the city limits of Lypovets and the confiscation of radio sets.²⁴

²¹ On population figures, Martin Dean and Alexander Kruglov in their joint entry on Lypovets for *United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* (USHMM ECG), Vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Part B (Bloomington: Indiana University Press, 2012), pp. 1,541-1,542. On mobilized youth being cut off and returned home, USC VHA, Usharenko, no. 29972.

²² Feldkommandantur 675 (V) Abt. VII (Mil.-Verw.) an Sicherungsdivision 444, 11 Aug. 1941, Betr.: Einsetzung von Rayon-Chefs (Landräten), Russian State Military Archive (Rossiiskii Gosudarstvenni Voennyi Arkhiv, RGVA), f. R-1275, o. 3, d. 662, l. 7 (p. 2 of report). FK 675 covered the entire Vinnytsia Oblast until early September, when the southern half of this Soviet regional-level administrative unit (along with most of Odessa Oblast) was transferred to Romania. On 20 October, the northern half of Vinnytsia Oblast (along with Zhytomyr Oblast and most of Kiev Oblast) was transferred to the civilian-run Reich Commissariat Ukraine, but it was almost a month before the first county commissars began to arrive. On forced labor and the armbands, see also USC VHA, Usharenko, no. 29972.

²³ On street cleaning and garbage collection, Oberfeldkommandantur (sic), Abt. VII (Mil.-Verw.) an S.D. 444, Abt. VII, 1 Aug. 1941, Betr.: Lagebericht, Befehl vom 22.7.41, Nr. 21/41, RGVA, f. R-1275, o. 3, d. 662, l. 4 (p. 2 of report). On road repairs and harvest storage pits, see “‘Mne dali vintovku i nachili streliat’,’ Fridman, Yosef (1925 g.),” in *Zhizn i smert' v epokhu Kholokosta: Svidetel'stva i dokumenty*, Boris Zabarko, ed., kn. 3 (Kiev: Dukh i Litera, 2007), p. 365. Road repair is also mentioned in Feldkommandantur 675 (V), Abt. VII (Mil.-Verw.), an die Ortskommandanturen im Bereich der FK. 675 (V), Betr.: Verwaltungsmassnahmen, 30 Aug. 1941, RGVA, f. R-1275, o. 3, d. 662, l. 31 (p. 2 of report). On cleaning assignments, USC VHA, Usharenko, no. 29972.

²⁴ On restriction to Lypovets: USC VHA, Usharenko, no. 29972. On radios, Abschrift, Befh. Rück.h.Geb.Süd, Betr.: Rundfunkgeräte, 25 July 1941, BArch RH 22/170. This measure applied to Poles as well, but not Ukrainians.

Через нестачу персоналу та недостатні знання про щойно окуповані території Вермахт швидко встановив місцеву адміністрацію та органи поліції. Українській поліції («Miliz» – під військовою адміністрацією, «Schutzmannschaft» – під цивільною адміністрацією) німці доручили нагляд за єврейським населенням²⁵. Микита Рачек був призначений головою української районної адміністрації ще до кінця липня. Очільником районної поліції став Іван Василевський²⁶. Існують відомості, що кілька місцевих поліцейських у Липовці були членами або прибічниками Організації українських націоналістів, однак це потребує подальшого вивчення²⁷.

Орієнтовно 11 вересня до Липовця прибула група німецьких поліцейських, яка захопила велику кількість молодих євреїв – переважно чоловіків, але також і жінок. Жінок утримували в будівлі райкому Комуністичної партії, чоловіків – у друкарні. Наступного ранку євреїв відвезли на вантажівках до поля за єврейським кладовищем, розташованим неподалік від колишньої броварні, поблизу села Березівка (нині це південна частина Липовця). Там їм наказали роздягнутися, а потім розстріляли у групах по 20–30 осіб. Серед них було 17 військовополонених. Того дня було вбито щонайменше 200 євреїв²⁸.

У цьому випадку злочинці найпевніше були з айнзацгрупи Ц, оперативного загону поліції безпеки (Зіпо, що об'єднувало гестапо і поліцейську службу кримінального розшуку) та Служби безпеки (СД,

²⁵ Feldkommandantur, Abt. VII (Mil.-Verw.), Dienstanzweisung an die Rayon-Chefs, 26 липня 1941 р. // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 1–1 об. Про нагляд за євреями: Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 серпня 1941 р., Betr.: Lagebericht // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 4 (с. 2 звіту).

²⁶ Про Рачека див.: Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 серпня 1941 р. // РГВА, ф. Р-1275, оп. 3, д. 662, л. 3 (с. 1 звіту), і про брак німецького персоналу – л. 4 (с. 2 звіту). Про голову районної поліції – див. заключний звіт (акт) відділення Надзвичайної державної комісії (НДК) у Липовецькому районі від 10 серпня 1944 р., Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 3. Ушаренко також називає обидва імені: USC VHA, Ушаренко, № 29982.

²⁷ Архів управління Служби безпеки України у Вінницькій області (далі – АСБУ ВіО), літерна справа 70.

²⁸ Ушаренко відносив ці події до 12–13 вересня: USC VHA, Ушаренко, № 29982. Деякі джерела стверджують, що розстріл стався 12 вересня: Історичні дані про окупацію і звільнення м. Липовець // Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6. Йосиф Фрідман датує цю операцію кінцем серпня (Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 365). Як і Ушаренко, він також зазначає, що жінки становили значну частину жертв.

Faced with a shortage of manpower and a lack of knowledge about the newly occupied territories, the Wehrmacht swiftly established a local administration and police force. The Germans tasked the Ukrainian police – officially called *Miliz* under military rule, and *Schutzmannschaft* under civil administration – with supervising the Jews.²⁵ Mykyta Rachek was installed as head of the Ukrainian rayon administration before the end of July. The rayon's police chief was Ivan Vasylevsky.²⁶ There is evidence that some local policemen in Lypovets were members or supporters of the Organization of Ukrainian Nationalists, but this requires further investigation.²⁷

In or around 11 September, a group of German policemen arrived in Lypovets and seized scores of young Jews, mostly men, but also women. The women were held at a Communist Party district committee office building, the men at a printing press. The next morning, the Jews were driven in trucks to a field behind the Jewish cemetery, not far from a former brewery, near the village of Berezivka, today the southern part of Lypovets. There, they were ordered to undress before being shot in groups of 20-30. Among them were 17 prisoners of war. At least 200 Jews were murdered that day.²⁸

The perpetrators in this case likely came from Einsatzgruppe C, a task force of the Security Police (Sipo; the Gestapo and criminal investigative police) and the Security Service (SD; the Nazi party's intelligence service). This formation's assignments included the shooting of Jews. Based on currently available sources, the only Sipo-SD unit in

²⁵ Feldkommandantur, Abt. VII (Mil.-Verw.), Dienstanweisung an die Rayon-Chefs, 26 July 1941, RGVA, R-1275, o. 3, d. 662, l. 1-1r. On supervision of Jews, see Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 Aug. 1941, Betr.: Lagebericht, RGVA, R-1275, o. 3, d. 662, l. 4 (p. 2 of report).

²⁶ On Rachek, see Oberfeldkommandantur (sic) an S.D. 444, 1 Aug. 1941, RGVA, R-1275, o. 3, d. 662, l. 3 (p. 1 of report) and, on the shortage of German personnel, l. 4 (p. 2 of report). On the rayon police chief, see final report (*akt*) of the branch of the Extraordinary State Commission (ChGK) for Lypovets Rayon, 10 Aug. 1944, GA RF, f. R-7021, o. 54, d. 1254, l. 3. Usharenko also mentions both names, USC VHA, Usharenko, no. 29972.

²⁷ ASBU ViO, Literna sprava 70.

²⁸ Usharenko dated these events to 12-13 Sept., USC VHA, Usharenko, no. 29972. Some sources say the shooting took place on 12 Sept., "Istorychni dani pro okupatsiiu i zvil'nennia m. Lypovets", Derzhanyi Arkhiv Vinnyts'koï Oblasti (DAViO), f. R-4422, op. 1, spr. 18, ark. 6. Fridman, "Mne dali vintovku", in *Zhizn i smert'*, kn. 3, p. 365, dates the operation to the end of August. Like Usharenko, he also indicates that women made up a sizeable proportion of the victims.

служба розвідки нацистської партії). Одним із завдань цього формування був розстріл євреїв. На основі наявних джерел можна сказати, що єдиною частиною Зіпо-СД поблизу Липовця на початку вересня була підкоманда айнзацкоманди 6 (команда айнзацгрупи Ц), яка базувалася у Вінниці²⁹. Однак можливо також, що за цю операцію відповідав або був задіяний у ній 314-й поліцейський батальйон, що базувався у Вінниці впродовж двох із половиною тижнів, починаючи орієнтовно з 6 вересня³⁰.

За деякий час було встановлено гетто. Євреїв зігнали з власних домівок до меншої кількості будівель, які, за одним зі свідчень, були позначені зіркою Давида і словом «єврей» німецькою або українською. Євреям не дозволяли купувати продукти на ринку або самостійно ходити по вулицях. Неясно, сталося це за військової адміністрації чи пізніше³¹. Немає даних про те чи це було закрите гетто

²⁹ Це визначено методом вилучення. Із команд айнзацгрупи Ц можна розглядати лише команди 4б, 5 і 6. Зондеркоманда 4б була в Кіровограді 14 серпня, див.: Ereignismeldung (EM) 60, 20 серпня 1941 р., а основна частина айнзацкоманди 6 – біля Ново-Українки (штаб командного складу айнзацгрупи Ц) 16 серпня: EM 63, 25 серпня 1941 р., обидва у: Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941 // Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I / Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers, eds. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011. – S. 336 і 348. Щодо айнзацкоманди 5, то до вересня її підкоманди вже були у Сквирі, Звенигородці, Таращі та Ставищі: Bayerisches Landeskriminalamt, "Aufstellung, Gliederung und Vormarschweg des Ek 5", 18 травня 1960 р., в Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Ger. Rep. 388, № 142, Teil 1, р. DBI. 1. У звітах айнзацгрупи не зазначено, що вона перейшла на південь від лінії Уледівка–Козятин під час дій у Вінницькій області в серпні, порівн.: EM 60, 22 серпня 1941 р., і EM 86, 17 вересня 1941 р. // Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941 // Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I / Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers, eds. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011. – S. 342 і 477 відповідно. Тилове відділення айнзацкоманди 6 згадано у: Ibid., EM 86, 17 вересня 1941 р., EM 94, 25 вересня 1941 р. Зазначено, що айнзацкоманда 6 розстріляла шість людей між 1 і 13 вересня: Ibid., s. 557, однак ці цифри часто неповні, і тилова команда перебувала на відстані 250 км від свого командного складу.

³⁰ Телеграма від вищого керівника СС і поліції Фрідріха Єккельна Генріху Гімmlеру, 6 вересня 1941 р.: VArch, NS 33/361, s. 394.

³¹ Про гетто див.: «Історичні дані про окупацію і звільнення м. Липовець»: ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6; про гетто і маркування на будівлях див. спогади Йосифа Фрідмана: Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 365. Фрідман датує встановлення гетто вереснем. Ушаренко висловлюється менш чітко, ніж Фрідман, згадуючи лише про переселення та евакуацію будинків незадовго після першого розстрілу: USC VHA, Ушаренко, № 29982.

the vicinity of Lypovets in early September was a detachment of Einsatzkommando 6 (a commando of Einsatzgruppe C) based in Vinnytsia.²⁹ But it is also possible that Police Battalion 314, which was based in Vinnystia for about two and half weeks from around 6 September, was responsible for or involved in this operation.³⁰

A ghetto was soon established. Jews were forced out of their homes and had to move to a smaller number of buildings which, by one account, were marked with a Star of David and the word “Jew” in German or Ukrainian. Jews were not allowed to buy food at the market or to walk the streets on their own. It is not clear whether the ghetto was established under military rule or later.³¹ It is also not known whether this was a closed ghetto with walls or fencing or an open ghetto enforced by police patrols at key intersections.

Under civilian rule, which began on 20 October 1941, only a handful of men from the Gendarmerie, the German rural police, provided the regular German police presence in Lypovets. The armbands were replaced by yellow patches on the front and back of outer garments in

²⁹ This is based on a process of elimination. Of Einsatzgruppe C’s commandos, only 4b, 5, and 6 come into consideration. Sonderkommando 4b was in Kirovohrad by 14 Aug., Ereignismeldung (EM) 60, 20 Aug. 1941, and the bulk of Einsatzkommando 6 near Novo-Ukrainka (headquarters of Einsatzgruppe C command staff) on 16 Aug., EM 63, 25 Aug. 1941, both in Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, eds., *Die “Ereignismeldungen UdSSR” 1941*, Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), pp. 336 and 348. By September, the detachments of Einsatzkommando 5 were in Skvyrya, Zvenyhorodoka, Tarashcha, and Stavyshe; Bayerisches Landeskriminalamt, “Aufstellung, Gliederung und Vormarschweg des Ek 5”, 18 May 1960, in Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Ger. Rep. 388, Nr. 142, Teil 1, p. D Bl. 1. The Einsatzgruppen reports do not indicate that Ek 5 crossed south of the Uledivka-Koziatyn line while operating in Vinnytsia Oblast in August, cf. EM 60, 22 Aug. 1941, and EM 86, 17 Sept. 1941, Mallmann et al., eds., *Die “Ereignismeldungen UdSSR” 1941*, pp. 342 and 477, respectively. The rear commando of Einsatzkommando 6 is mentioned in Mallmann et al., in EM 86, 17 Sept. 1941. EM 94, 25 Sept. 1941, states that Einsatzkommando 6 shot 60 people between 1 and 13 September, Mallmann et al., p. 557, but these figures are often incomplete and the rear commando was 250 km from its command staff.

³⁰ Telegram from Higher SS and Police Leader Friedrich Jeckeln to Heinrich Himmler, 6 Sept. 1941, BArch, NS 33/361, S. 394.

³¹ On the ghetto, “Istorychni dani”, DAViO, f. R-4422, op. 1, spr. 18, ark. 6; on the ghetto and the marking of buildings: Fridman, “Mne dali vintovku”, in *Zhizn i smert’*, kn. 3, p. 365. Fridman dates the establishment of a ghetto to September. Usharenko is less clear than Fridman, referring only to resettlement and the evacuation of houses not long after the first shooting, USC VHA, Usharenko, no. 29972.

(тобто обгороджене стіною або парканом), чи відкрите (яке охороняв поліцейський патруль на ключових перехрестях).

За часів цивільного управління, яке почалося 20 жовтня 1941 р., лише кілька осіб із жандармерії, німецької сільської поліції, забезпечували присутність регулярної німецької поліції в Липовці. Наруканні пов'язки наприкінці 1941 р. замінили на жовті нашивки на верхньому одязі спереду та ззаду. Як молодих, так і старих євреїв використовували як примусових робітників. Німецька цивільна адміністрація також запровадила спеціальний податок, або «внесок», який стягували з євреїв. Упродовж цих місяців зріс рівень смертності серед євреїв через хвороби, вплив природних чинників, недоїдання, знущання та виснаження³².

Навесні 1942 р. (різні джерела називають квітень або травень) близько 20 робітників із колгоспу ім. Карла Маркса із села Віцентівка (нині – Вікентіївка) отримали завдання розширити дві силосні ями в полі на відстані 3,5 км від центру Липовця на шляху до Росоши та місцевої залізничної станції. Щоб виконати це завдання, копачі працювали всю ніч.

Близько сьомої години ранку велика група з кількох сотень євреїв почала прибувати на поле³³. За кілька годин до цього німецькі та місцеві поліцаї зачистили гетто і тепер вели євреїв із міста в напрямку залізничної станції Липовець. Біля Віцентівки євреям наказали йти у бік поля. Їх повели туди, де височіли купи землі із ям. У цей момент євреї почали кричати, плакати та прощатися один з

³² Щодо податку див., наприклад: Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine, № 4, 3 листопада 1941 р., параграф 12.

³³ Джерела, які датують розстріл у Віцентівці травнем: Історичні дані про окупацію і звільнення м. Липовець // ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18, арк. 6; Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 365 (Фрідман – про початок травня); Житнев І., нар. 1899, від 21 січня 1944 р. // АСБУ ВіО, спр. № 24722 (Сулімко), арк. 26 зв. (приблизно у травні); свідчення Дячука С. М., нар. 1923 р., від 28 січня 1944 р. // Там само, спр. № 13943 (Лещенко, Дячук), арк. 36 (на початку травня). Особливу подяку автор висловлює Марії Гончаренко-Шуберт за її допомогу у роботі з цими свідченнями. Ушаренко також датує «загальний розстріл», що стався навесні 1942 р., травнем, а конкретніше, 30 травня двічі: USC VHA, Ушаренко, № 29982. Про силосні ями та різні дати див.: Акт НДК у Липовецькому районі від 10 серпня 1944 р.: ГА РФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 3–3 об.; свідчення Тихона Лисака, нар. 1894 р., від 8 серпня 1944 р.: Там же, л. 14. Лисак був одним із копачів, і його свідчення процитовано в акті. Видання USHMM ECG (с. 1541) також датує операцію у Віцентівці квітнем 1942 р., однак ця інформація базується на даних НДК. На жаль, Лисак не згадав, як далеко одна від одної були розташовані ями.

late 1941. Jews, young and old alike, continued to serve as forced laborers. The German civilian administration also introduced a special tax or “contribution” to be collected from the Jews. During these months, the Jewish mortality rate would have increased as a result of disease, exposure, malnutrition, mistreatment, and exhaustion.³²

In spring 1942 (sources vary as to whether in April or May), about 20 locals from the Karl Marx Collective Farm, a part of the village of Vitsentivka (today Vikentiivka), were enlisted to enlarge two harvest storage pits in a field 3.5 km from the center of Lypovets, on the road to Rososha and the local train station. To complete their task, the diggers worked through the night.

At about 7 a.m., a large group of several hundred Jews began to arrive at the field.³³ German and local police had cleared the ghetto a few hours earlier and marched the Jews out of town towards Lypovets station. Outside Vitsentivka, the Jews were directed into the field and led in the direction of piles of dirt from the pits. At this point, many of the Jews began crying and screaming and relatives and friends began saying their farewells to one another. The diggers were instructed to stand to the side at a distance. Near to the pits, the Jews were instructed to undress before being chased into one of the two pits in small groups. Mothers held the hands of their children as they descended into the pit. In the pit, Germans made the Jews lie face down in rows. A German then shot them in rapid succession with a submachine gun. The groans of the wounded were heard between the rounds

³² On tax see, for example, *Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine*, Nr. 4, 3. Nov. 1941, paragraph 12.

³³ Sources dating the Vitsentivka shooting to May include “Istorychni dani”, DAViO, f. R-4422, op. 1, spr. 18, ark. 6, and Fridman, “Mne dali vintovku,” in *Zhizn i smert’*, kn. 3, p. 365 (early May); statement by I. Zhytnev, b. 1899, 21 Jan. 1944, Archiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy, Vinnyts’koi oblasti (ASBU ViO), no. 24722 (Sulimko), ark. 26r (around May); statement by S.M. Diachuk, b. 1923, 28 Jan. 1944, ASBU ViO, No. 13943 (Leshchenko, Diachuk), ark. 36. (early May). Special thanks go to Mariya Honcharenko-Schubert for her assistance in working through these statements. Usharenko also dated the “general shooting” in spring 1942 to May (twice), namely 30 May, USC VHA, Usharenko, no. 29972. On the storage pits and the April date, Akt ChGK Lypovets Rayon, 10 Aug. 1944, GA RF, f. R-7021, o. 54, d. 1254, l. 3-3r, and statement by Tikhon Lysak, b. 1894, 8 Aug. 1944, GA RF, f. R-7021, o. 54, d. 1254, l. 14. Lysak was one of the diggers, and his statement is quoted in the Akt. USHMM ECG, pp. 1,541, also dates the Vitsentivka operation to April 1942, but the source material relies on the ChGK report. Unfortunately, Lysak did not state how far apart the pits were from one another.

одним. Копачам веліли стати збоку. Поблизу ям євреям наказали роздягнутися, а потім заганяли їх в одну з ям невеликими групами. Матері тримали дітей на руках, опускаючись до ями. В ямі німці наказали євреям лягати обличчям додолу, і один із німецьких поліцаїв розстрілював їх із пістолета-кулемета. Серед стрілянини було чути стогін поранених. Українська поліція охороняла місце розстрілу, щоб ніхто не зміг втекти. Деякі угорські солдати, які базувалися в Липовці, прийшли подивитися з цікавості. Обидві ями використовували під час розстрілу. Ця операція тривала три-чотири дні, а розстріли відбувалися у першій та останній дні³⁴. Під час цього розстрілу, ймовірно, було вбито 750–800 євреїв³⁵.

³⁴ Про місця і перебіг розстрілу: ГА РФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 3 об. (Акт НДК у Липовецькому районі від 10 серпня 1944 р.) і л. 14–14 об. (свідчення Лисака); свідчення Сулімка Я. К., нар. 1910 р., від 23 січня 1944 р. та свідчення Житенева: АСБУ ВіО, спр. № 24722 (Сулімко), арк. 11 зв. і 26 зв. відповідно. Фрідман також зазначав, що євреїв повели з міста в напрямку залізничної станції Липовець: *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы.* – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 365. Хоча Ушаренко був присутній на цьому розстрілі (USC VHA, № 29982), він наводив мало подробиць про його загальний перебіг. Однак він розповів, що розстріл тривав три-чотири дні. Ця деталь, можливо, пояснює, чому в джерелах або літературі можна знайти згадки про два розстріли упродовж кількох днів. Менші розстріли часто проводили після великих. Після знищення великої групи євреїв німецька і місцева поліції обшукали гетто та навколишні села. Знайдених євреїв розстрілювали в маленьких групах упродовж кількох днів або збирали в одному місці і розстрілювали через кілька днів усіх разом (як, здається, було цього разу). Акт НДК у Липовецькому районі від 10 серпня 1944 р. стверджує, що цей розстріл складався з двох «партій» у різні дні у квітні: ГА РФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 3 об. Також можливо, що це сталося наприкінці місяця. Про угорців: *Krisztian Ungvary. Magyar meszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: Esemény – Elbeszélés – Utóélet.* – Budapest: Osiris Kiadó, 2015. – Р. 230. Угорські дивізії входили до складу сил безпеки в Райхскомісаріаті «Україна». Частини цих дивізій пересувалися по районах, час від часу опиняючись у місцях, де відбувалися розстріли євреїв. На відміну від ситуації у Самгородку, невідомо, чи були угорці в Липовці залучені до охорони гетто або місця розстрілу. Автор дякує Адамові Керпель-Фроніусу за допомогу з угорським текстом.

³⁵ В акті НДК у Липовецькому районі від 10 серпня 1944 р. (ГА РФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 3) наведено інформацію про розстріл 800 осіб, «переважно єврейської національності» у квітні і ще 167 осіб («мирного населення») у червні у Березівці. Також зазначено про розстріл 1200 євреїв у два різні дні поблизу Віцентівки, який стався через кілька днів. Згідно з цим звітом, у перший день біля Віцентівки було 700 жертв, у другий – 500 жертв. Здається, що автори акта навмисно записали весняний розстріл двічі, але в окремих місцях. Видання USHMM ECG (с. 1541–1542) припускає, що насправді сталися лише вбивства у Віцентівці (але у квітні 1942 р.), і визначає, що кількість євреїв, яких розстріляли в цьому випадку, загалом становить «понад 700». «Яд Вашем» (Ізраїль) – установа для вшанування жертв і вивчення іс-

of gunfire. Both pits were in use during the mass shooting. Ukrainian police cordoned off the shooting to prevent any escapes. Curious Hungarian soldiers stationed in Lypovets came to watch. The entire operation lasted 3-4 days, with shootings occurring on the first and last days.³⁴ 750-800 Jews were likely to have been killed during the operation.³⁵

³⁴ On the location and course of the shooting: GA RF, f. P-7021, o. 54, d. 1254, l. 3r (Akt, ChGk Lypovets rayon, 10 Aug. 1944) and l. 14-14r (Lysak); statement by Ya. K. Sulimko, b. 1910, 23 Jan 1944 and statement by Zhytnev, ASBU ViO, no. 24722 (Sulimko), ark. 11r and 26r, respectively. Fridman also noted that the Jews were marched out of town in the direction of Lypovets station, Fridman, "Mne dali vintovku," in *Zhizn i smert'*, kn. 3, p. 365. Although Usharenko witnessed the shooting - USC VHA, no. 29972 - he provided few details about the general sequence of events. However, he noted that the shooting lasted 3-4 days. This detail possibly explains why in the sources and literature it is possible to find mention of two shootings over the course of a few days here in the case of Lypovets. Smaller shootings often followed large-scale shootings. After shooting a large group of Jews, German and local police would search a ghetto and the surrounding villages for Jews in hiding. Sometimes, the captured Jews would be shot in small groups over the course of several days. Sometimes, they were held in one place over several days and then shot together in a single group (as seems to be the case here). Akt, ChGk Lypovets rayon, 10 Aug. 1944, also indicates that this shooting consisted of two contingents on different days in April, GA RF, f. P-7021, o. 54, d. 1254, l. 3r. It is also possible that the shooting occurred at the turn of the month. On the Hungarian onlookers, Ungvary Krisztian, *Magyar meszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941.1944: Esemény - Elbeszélés - Utóélet* (Budapest: Osiris Kiadó, 2015), p. 230. The Hungarian divisions belonged to the security forces within the Reich Commissariat Ukraine Units from these divisions rotated through the rayons, occasionally ending up in locations where the mass shootings of Jews took place. Unlike the case of Samhorodok, it is unclear whether the Hungarians in Lypovets were involved in cordoning off the ghetto or shooting site. The author would like to thank Adam Kerpel-Fronius for assistance with the Hungarian text.

³⁵ On numbers, Akt ChGK Lypovets Rayon, 10 Aug. 1944, GA RF, f. R-7021, o. 54, d. 1254, l. 3, reported a shooting of 800 persons, "most of Jewish nationality" in April and another 167 persons (civilians) in June in Berezyvka. The Akt also provides information about a mass shooting of 1,200 Jews on two separate days near Vitsentivka over several days. According to this report, the first day of shooting near Vitsentivka claimed 700 victims, the second 500 victims. It seems that the authors of the Akt inadvertently documented the spring shooting twice, but in different places. USHMM ECG, pp. 1,541-1,542, suggests that in fact only the killings in Vitsentivka took place (but in April 1942), and estimates the total number of Jews shot on this occasion to be "over 700". Yad Vashem, Israel's Holocaust remembrance authority, also suggests that the majority of Lypovets's Jews was killed during 1942 and estimates that they numbered "approximately 1,000". See <http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/index.asp?cid=749>. Statements from investigations of former local policemen report between 700 and 800 victims, see statement Zhyt-

Залишилися невелике гетто робітників – 50 осіб, які жили у двох будівлях. Вони залишалися живими до осені 1942 р., їх використовували як робочу силу³⁶.

Кілька колишніх поліцейських із різних розслідувань вказують на те, що ще один розстріл великої групи євреїв (щонайменше 200 осіб) відбувся тут наприкінці літа або на початку осені. Євреїв привели на те саме поле і розстріляли у той самий спосіб, що й навесні³⁷. Здається малоімовірним, що так багато колишніх поліцейських постійно плуталися щодо часу, місця та розміру групи. Втім, єдиний свідок, про якого відомо, що він працював у робітничому гетто після травня 1942 р., повідомляв лише про близько 50 єврейських робітників у Липовці. Якщо свідчення цих колишніх поліцейських є достовірними, це свідчить про те, що євреїв привозили сюди з інших місць для розстрілу. Щоб визначити, звідки саме прибували ці євреї, потрібні подальші дослідження³⁸.

Німці могли здійснити щонайменше ще один масовий розстріл на полі біля Віцентівки в лютому 1943 р. Згідно зі свідченнями, жертв – загалом 21 людину – змусили роздягнутися і чекати за мінусової температури три години, оскільки команда, яка мала провести розстріл, не прибула на домовлений час³⁹.

торії Голокосту – також припускає, що більшість євреїв Липовця було вбито упродовж 1942 р., їх було «приблизно 1000», див.: <http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/index.asp?cid=749>. Свідчення з розслідувань дій колишніх поліцейських наводять загальну кількість від 750 до 800 осіб, див. свідчення Житенева від 21 січня 1944 р.: АСБУ ВіО, спр. № 24722 (Сулімко), арк. 26 зв. (800 осіб); свідчення Дячука С. М., нар. 1923 р., від 28 січня 1944 р.: Там само, спр. № 13943 (Лещенко, Дячук), арк. 34–36 зв. (750 осіб); свідчення Дорошкевича П. Ф., нар. 1890 р., від 24 червня 1944 р.: Там само, № 13943 (Дорошкевич), с. 19 зв. (800 осіб).

³⁶ USC VHA, № 29972, інтерв'ю Ушаренка.

³⁷ Свідчення Палія І., нар. 1914, від 17 серпня 1944 р.: АСБУ ВіО, спр. № 10860 (Палій), арк. 24 (300 осіб, восени); свідчення Дубнець Ф., нар. 1906, від 22 січня 1944 р.: Там само, спр. № 24722 (Сулімко), арк. 35 зв. (300–400 осіб, листопад або грудень [!]); свідчення Сулімка від 23 січня 1944 р.: Там само, спр. № 24722 (Сулімко), арк. 11–12 (300–400 осіб, восени); свідчення Дорошкевича від 24 червня 1944 р.: Там само, спр. № 13943 (Дорошкевич), с. 19 зв. (200 осіб, восени і влітку).

³⁸ Можливо, німецькі адміністратори з гебітскомісаріату Іллінци посілали єврейських робітників із Липовецького гетто на роботу по всьому гебіту в листопаді 1941 – квітні 1942 рр. Коли їхня праця стала більше не потрібною у певний час наприкінці літа 1942 р., цих євреїв привели на поле у Віцентівці й розстріляли. Однак наявні джерела містять лише мізерні вказівки на підтримку такої гіпотези.

³⁹ Свідчення Лисака: ГА РФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 14. Позаяк Лисак є джерелом цієї інформації, можна припустити, що цей розстріл стався на полі поблизу Віцентівки, але міг бути і в іншому місці.

A small workers' ghetto remained, made up of 50 workers in 2 buildings. This workforce still existed as late as autumn 1942.³⁶

In the course of various criminal investigations, several former policemen testified that another mass shooting of a sizeable group of Jews (at least 200 persons) occurred here in the late summer or early autumn of 1942. The Jews were brought to this same field and shot in a similar manner as in the spring.³⁷ It seems unlikely that so many former policemen would consistently err with regard to the time and place and the size of the group. Yet the sole witness known to have worked in the workers' ghetto after May 1942 reported that there were only around 50 Jewish workers in Lypovets. If the statements by the former policemen are true, this suggests that Jews from elsewhere were brought here to be shot. Determining where these Jews came from requires further study.³⁸

The Germans may have carried out at least one other mass shooting in the field near Vitsentivka in February 1943. According to the witness, the victims – 21 in all – were forced to undress and wait in the sub-zero temperatures for three hours because the shooting squad did not arrive at the appointed time.³⁹

In April 1977, a Kiev woman who had lived near the Jewish cemetery in Lypovets during the German occupation gave a statement to

---

nev, 21 Jan. 1944, ASBU ViO, no. 24722 (Sulimko), ark. 26r (800), as well as statements by S.M. Diachuk, 28 Jan. 1944, ASBU ViO, no. 13943 (Leshchenko, Diachuk), ark. 34-36r (750), and P.F. Doroshkevich, b. 1890, 24 March 1944, ASBU ViO, no. 13943 (Doroshkevich), p. 19r (800).

³⁶ USC VHA, no. 29972, Usharenko interview.

³⁷ Statement by I. Pallii, b. 1914, 17 Aug. 1944, ASBU ViO, no. 10860 (Pallii), ark. 24 (300 persons, autumn); statement by F. Dubnets, b. 1906, 22 Jan. 1944, ASBU ViO, no. 24722 (Sulimko), ark. 35r (300-400 persons, November or December [!]); statement by Sulimko, 23 Jan. 1944, ASBU ViO, no. 24722 (Sulimko), ark. 11-12 (300-400 persons, autumn), and statement by Doroshkevich, 24 June 1944, ASBU ViO, no. 13943 (Doroshkevich), ark. 19r (200 persons, autumn and summer).

³⁸ It may be that the German administrators from County Commissariat Illintsi deployed Jewish labor from the Lypovets ghetto throughout the county between November 1941 and April 1942. When their labor was no longer required at some point towards the end of summer 1942, these Jews were brought to the field in Vitsentivka and shot. However, the available sources provide only scant indications to support this hypothesis.

³⁹ Statement by Lysak, GA RF, f. P-7021, o. 54, d. 1254, l. 14. The fact that Lysak is the source of this information suggests that this shooting took place in the field near Vitsentivka, but it may have been elsewhere.

У квітні 1977 р. киянка, яка проживала біля єврейського кладовища у Липовці під час німецької окупації, надала свідчення українським посадовцям органів юстиції, в яких вона описала ще три масові розстріли євреїв біля свого будинку. Один із них, у якому загинули 60–70 жертв, стався восени 1942 р. Два інших – навесні 1943 року, в кожному загинули 80 осіб. Майже всі жертви були євреями. Серед них були жінки, діти та люди похилого віку⁴⁰. В офіційному описі подій військового часу в Липовці також згадано розстріл євреїв навесні 1943 р., однак не наведено кількість розстрілів, місце, де це сталося, точну дату або кількість жертв⁴¹.

Задokumentовано й інші розстріли « мешканців містечка Липовець », але джерело не називає місць розстрілу або національності жертв, що не дає змоги визначити, наскільки вони перетиналися з вищезазначеними подіями біля єврейського кладовища і чи слід їх розглядати в контексті Голокосту⁴².

Євреї, які втекли від розстрілів, зіткнулися з величезними труднощами у боротьбі за виживання. Ті, хто вижили, розповідали про низку окремих виявів співчуття або милосердя: день під грубою взимку, склянка молока, шматок хліба – це все були вчинки, які допомагали євреям щодня виживати. Однак небагато неєвреїв ризикували життям, аби надати довготривалий прихисток.

Наявні документи свідчать про те, що принаймні п'ятеро липовецьких євреїв пережили війну на окупованих німцями територіях. Ця цифра не є точною, оскільки після витіснення німців чимало євреїв приєдналися до Червоної армії і загинули в боях. Інші з тих, хто

⁴⁰ Свідчення Олександри Шишковської, нар. 1907 р., від 14 квітня 1977 р.: АСБУ ВіО, С-357 (Василевський), т. 2, арк. 111–112.

⁴¹ Олександр Роговий, голова архівного відділу міста Липовця, вважає, що у полі поблизу Віцентівки було шість масових розстрілів.

⁴² Ці розстріли відбулися у жовтні (65 осіб), листопаді 1942 р. (80 осіб) і червні 1943 р. (60 осіб): Зверства німецько-фашистських захватчиків: Документи. – Вып. 13. – Воениздат, 1945. – С. 20. Лише про перший і другий із цих трьох розстрілів ідеться у виданні: Круглов Александр, Уманский Андрей и Щупак Игорь. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». – Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума» и ЧП «Лири ЛТД», 2016. – С. 62. Тут ці випадки згадано без дат, через що їх можна піддати сумніву. Інформація з книжки «Зверства німецько-фашистських захватчиків» повторюються у виданнях: Катастрофа українського єврейства 1941–1944 гг.: Энциклопедический справочник. – Харьков: Каравелла, 2001. – С. 186; Холокост на территории СССР. Энциклопедия / Под ред. Ильи Альтмана. – Москва: Росспэн, 2009. – С. 528–529.

Ukrainian justice officials in which she described three more mass shootings of Jews near her home. One, with 60-70 victims, was in the autumn of 1942. Two of the others were in the spring of 1943 and involved 80 victims on each occasion. The victims were overwhelmingly Jewish and included women and children as well as elderly people.⁴⁰ An official account of wartime events in Lypovets mentions the shooting of Jews in spring 1943 – but without stating the number of shootings, the location, the month, or the number of victims.⁴¹

Other shootings of “citizens of the small town of Lypovets” are documented, but the source material does not mention their nationality, thus hampering efforts to determine the extent to which they overlap with the aforementioned events near the Jewish cemetery and are to be viewed in the context of the Holocaust.⁴²

Jews who fled the shootings faced tremendous difficulties in their struggle to survive. Survivors spoke of scores of individual acts of pity or mercy – a day by the hearth in the winter, a glass of milk, a piece of bread – gestures that enabled Jews to survive from day to day. But few non-Jews risked providing shelter for the long term.

Available documentation shows that at least five Lypovets Jews survived the war behind German lines. This figure is incomplete, as many Jews joined the Red Army after the Germans were expelled and subsequently fell in battle. Other survivors simply never got a chance to tell

⁴⁰ Statement by Aleksandra K. Shishkovskaia, b. 1907, 14 April 1977, ASBU ViO, S-357, t. 2, ark. 111-112.

⁴¹ Oleksandr Rohoyi, head of the Lypovets town archive, believes that six mass shootings took place in the field near Vitsentivka. On the shooting in spring 1943: “Istorychni dani, DAViO, f. R-4422, op. 1, spr. 18, ark. 6.

⁴² These shootings took place in Oct. 1942 (65 persons), Nov. 1942 (70 persons), and June 1943 (60 persons), *Zverstva nimets'ko-fashistskikh zakhvachnikov: Dokumenty*, Vypusk 13 (Voenezdat, 1945), p. 20. Only the first and second of the three are cited in Aleksandr Kruglov, Andrei Umanskii, and Igor Shchupak, *Kholokost v Ukraini: Reikhskomissariat “Ukraina”, Hubernatorctvo “Transnistriia”* (Dnipro: Ukrainskii institut izucheniiia Kholokosta “Tkuma” and ChP Lira “LTD”, 2016), p. 62. In the latter publication, these shootings are mentioned without dates, as these may indeed be subject to doubt. The information from *Zverstva nimets'ko-fashistskikh zakhvachnikov* is repeated in A.I. Kruglov, *Katastrofa ukrainskogo evreistva 1941–1944 gg.: Entsiklopedicheskii spravochnik* (Kharkiv: Karavella, 2001), p. 186, and *Kholokost na territorii SSSR. Enziklopedija*, Il'ia Al'tman, ed. (Moscow: Rosspen, 2009), pp. 528-529.

вижив, просто ніколи не мали можливості розповісти свою історію. Малоймовірно, що кількість тих, хто вижив, набагато перевищувала десяток осіб⁴³.

Поміж євреїв, про порятунок яких відомо, був Леонтій Ушаренко, якого мобілізували в липні 1941 р., але він був змушений повернутися до Липовця, коли його підрозділ відрізало німецьким наступом. Леонтія схопили для першого розстрілу в Березівці, але німецький солдат забрав його і ще двох молодих людей із друкарні рубати дрова для польової кухні, а потім відмовився відвести їх назад до наступного ранку. Під час розстрілу біля Віцентівки навесні 1942 р. Леонтій вже стояв роздягнений у ямі, однак його врятувало втручання перекладача. Цей акт милосердя не вберіг його від страшного видовища, як розстрілювали його матір і молодшу сестру. Леонтій провів кілька місяців у трудовому гетто, але восени втік. Він швидко зв'язався з підпіллям і провів решту окупації серед партизанів⁴⁴.

Йосиф Фрідман перебував у Києві, коли вторглися німці. Поки він повернувся до Липовця, його батьків і сестру вже евакуювали. Він залишився зі своїм дідусем, який не вбачав небезпеки, адже мав досвід співжиття з німцями під час окупації імперською Німеччиною у 1918 р. Під час ліквідації гетто навесні 1942 р. дідусь сховав Йосифа в печі. Вислизнувши з гетто, Йосиф поневірявся від одного села до іншого, шукаючи будинки трактористів, з якими він познайомився, коли допомагав батькові в колгоспі. В певний момент Йосиф дістав фальшиві документи, але цього не завжди було достатньо для захисту. На одному з господарств селяни стягнули з нього штани. Побачили, що він обрізаний, і побили. У липні 1943 р. партизани натрапили на його схованку. Тож решту окупації Йосиф провів у русі спротиву⁴⁵.

⁴³ Ушаренко, чиє відеосвідчення уже було тут процитовано, є одним із п'ятох: The Benjamin and Vladka Meed Registry of Jewish Holocaust Survivors. – Vol. IV: Listing by Location during the War. – Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2000. – Р. 390. На додаток до Йосифа Фрідмана називає Любу Шустер (Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 364–368) і Бориса Гуревича (USC VHA). Григорій Горбач (нар. 1936 р.) також пережив німецьку окупацію (USC VHA).

⁴⁴ USC VHA, № 29972, інтерв'ю Ушаренка.

⁴⁵ Фрідман: Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. – Кн. 3 / Ред. и сост. Борис Забарко. – Киев: Дух и Литера, 2007. – С. 365–367.

their story. It is unlikely that the number of survivors extended very far into double figures.⁴³

Among the known survivors was Leontii Usharenko, who had been mobilized in Red Army in July 1941, but had to return to Lypovets when his contingent was cut off by the German advance. Leontii was rounded up for the first shooting at Berezivka, but a German soldier took him and two other youths from the printing press to cut wood for a field kitchen and then refused to return them until the next day. At the second shooting outside Vitsentivka in spring 1942, Leontii, already undressed and standing in the pit, was rescued thanks to the intervention of an interpreter. This act of mercy did not spare him from witnessing the shooting of his mother and younger sister. Leontii spent several months in the forced labor ghetto, but fled in the autumn. He quickly made contact with the underground and spent the remainder of the occupation as a partisan.⁴⁴

Yosif Fridman was in Kiev when the Germans invaded. By the time he got back to Lypovets, his parents and sister had already been evacuated. He stayed with his grandfather, who failed to recognize the danger based on his experience with the Germans during the 1918 occupation by imperial Germany. During the clearance of the ghetto in the spring of 1942, the grandfather hid Yosif in an oven. After slipping out of the ghetto, Yosif roamed from one village to another, looking for the homes of the tractor drivers he knew from helping his father on the collectives. At one point, Yosif received false papers, but these were not always enough to protect him. On one farm, peasants pulled down his pants. Seeing that he was circumcised, they beat him up. In July 1943, partisans stumbled upon his hiding place. Yosif thus spent the rest of the occupation in the resistance.⁴⁵

To date, there are no known stories of rescue in Lypovets itself. Beyond Lypovets, however, Moisei Nazarenko brought a Jewish seamstress from Zhornyshche to his home in Viitivtsi. When he became

⁴³ Usharenko, whose video testimony is cited above, is one of the five survivors known to date. *The Benjamin and Vladka Meed Registry of Jewish Holocaust Survivors*, v. IV: Listing by Location during the War (Washington, DC: United States Holocaust Memorial Museum, 2000), p. 390, lists Liuba Shuster in addition to Iosef Fridman (*Zhizn i smert'*, kn. 3, pp. 364-368), and Boris Gurevich (see also USC VHA). Grigorii Gorbach (b. 1936) also survived the German occupation (USC VHA).

⁴⁴ USC VHA, no. 29972, Usharenko interview.

⁴⁵ Fridman, "Mne dali vintovku," in *Zhizn i smert'*, kn. 3, pp. 365-367.

У самому Липовці невідомі випадки допомоги євреям. Однак за межами Липовця Моїсей Назаренко привіз кравчиню-єврейку для роботи з Жорнища до себе додому в село Війтівці. Коли він дізнався про небезпеку, яка їй загрожувала, він залишив жінку в себе на господарстві. Пізніше його доньки пішли до Немирова і врятували дочку цієї жінки з немирівського гетто⁴⁶. В селі Троща місцеве подружжя селян врятувало сім'ю з чотирьох осіб, а також ще одну дорослу жінку⁴⁷.

Радянські війська витіснили німців із Липовця 7 січня 1944 р., однак через три тижні німці знову захопили місто. Лише 13 березня окупація Липовця завершилася назавжди⁴⁸.

НАСЛІДКИ

Після того, як німців витіснили геть, радянська влада в Липовецькому районі заснувала відділення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загартників та їхніх спільників, яке провело обмежене розслідування подій у Липовці, що сталися з 1941 по 1944 рр. На жаль, лише одне з кількох свідчень, процитованих в акті (заключному звіті), є серед наявних документів, які зберігаються в Москві та Вінниці. Автори заключного звіту, здається, переплутали багато дат і зазначили місцем розстрілів, що сталися навесні 1942 р., Березівку. Хоча у звіті інколи вказували, що жертви розстрілу походили з «єврейського населення», переважно не згадували про походження жертв в інших масових розстрілах. За повідомленнями, було проведено ексгумації масових поховань, однак результати занотовано лише в загальних рисах: слідчі знайшли три великі масові поховання (10–12 × 3–3,5 м) і сім поховань, менших за розміром (4,2–4,5 × 2,2–2,5 м). Подобиць щодо розташування цих поховань наведено не було. Також є сумніви щодо точності їхніх висновків. У Липовецькому районі мало

---

⁴⁶ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4045102>.

⁴⁷ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=5605162>.

⁴⁸ Див., наприклад: Справка, 6 липня 1945 р. // ДАВіО, ф. Р-4422, оп. 1, спр. 18, арк. 2.

aware of the danger she faced, he kept her on his farm. His daughters later rescued the woman's daughter from a labor camp in Nemyriv.⁴⁶ In the village of Troshcha, a local peasant couple saved a family of four as well as another adult woman.⁴⁷

The Soviets drove the Germans out of Lypovets on 7 January 1944, but German forces recaptured the town three weeks later. It was not until 13 March that the occupation of Lypovets finally came to an end.⁴⁸

AFTERMATH

After the Germans had been driven out, Soviet officials in Lypovets Rayon set up a branch of the Extraordinary State Commission for Ascertaining and Investigating Crimes Perpetrated by the German-Fascist Invaders and their Accomplices, which carried out a limited investigation of events in Lypovets between 1941 and 1944. Unfortunately, only one of several witness statements cited in the final report (*Akt*) are among the surviving documents held in Moscow and Vinnytsia. The authors of the final report seem to mix up many of the dates and placed the spring 1942 shootings in Berezhivka. Although they sometimes noted that the victims of shootings came from among the "Jewish population", they often failed to mention the identity of the victims at other mass shootings. Exhumations of the mass graves were reportedly carried out, but the findings were recorded only in general terms: investigators found three large mass graves (10-12 x 3-3.5 m) and seven smaller ones (4.2-4.5 x 2.2-2.5 m). No details regarding the location of these graves was provided. It seems unlikely that these findings are entirely correct. There should be at least four large mass graves in Lypovets Rayon: one in Vakhnivka, one in Lypovets-Berezhivka, and at least two in the field near Vitsentivka.⁴⁹

⁴⁶ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4045102>

⁴⁷ <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=5605162>

⁴⁸ See, for example, *Spravka*, 6 July 1945, DAViO, f. R-4422, o. 1, s. 18, ark. 2.

⁴⁹ GA RF, f. R-7021, o. 54, d. 1254, ll. 3-4r (*Akt*), 5 (exhumation report) 14-14r (*Lysak*).

бути принаймні чотири великі масові поховання: одне у Вахнівці, одне на півдні Липовця і не менше ніж два на полі біля Віцентівки⁴⁹.

Ще до кінця війни радянські посадовці почали відстежувати й переслідувати велику кількість колишніх поліцейських. Було зібрано тисячі сторінок свідчень про вбивства єврейського населення Липовецького району. У них є багато пробілів, і через це постають нові запитання, однак ці документи допомагають розібратися у звітах Надзвичайної державної комісії і відтворенні історичних подій⁵⁰.

Лише у 1960–1970-х рр. влада Західної Німеччини почала розслідувати злочини нацистів, скоєні в гебітскомісаріаті Іллінці, до якого належав Липовецький район. Хоча була можливість ідентифікувати й допитати кількох колишніх жандармів і посадовців, для обвинувачення забракло доказів. Теодор Зальманциг, голова штабу Служби безпеки у Вінниці, загинув у бою у вересні 1943 р. Гейнріх Шолдра, відповідальний за Липовецький район гебітскомісар, помер у березні 1945 р. Більшість колишніх членів жандармерії, чії особи можна було визначити, так ніколи і не знайшли⁵¹.

У радянські часи про вбивства євреїв в Україні не можна було говорити публічно. Ті, хто вижили, і ті, хто допомагали їм врятуватися, могли обговорювати свій досвід лише у вузькому колі. Коли встановлювали пам'ятники на згадку про жертви, написи на них згадували лише «радянських громадян» або «мирних радянських громадян». Історичні праці та журналістські репортажі про долю євреїв в Україні почали з'являтися лише в останні роки існування Радянського Союзу або вже після його розпаду в 1991 р.

Попри офіційну радянську політику щодо вбивства євреїв під час Другої світової війни, ще до 1955 р. було встановлено два обеліски на місцях масових поховань у полі поблизу села Вікентіївка (колишня Віцентівка) і один обеліск біля єврейського кладовища. Над ма-

⁴⁹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 54, д. 1254, л. 3–4 об., 14–14 об.

⁵⁰ Наприклад: АСБУ ВіО, спр. № 24722 (Сулімко), № 13943 (Лещенко, Дячук), № 13943 (Дорошкевич).

⁵¹ Про Шолдру: Stelbrink Wolfgang. Die Kreisleiter der NSDAP in Westfalen und Lippe Versuch einer Kollektivbiographie mit biographischem Anhang. – Münster: Nordrhein-Westfälischen Staatsarchiv, 2003. – S. 187–189. А також: ВArch, 162/7377, Einstellungsverfügung, 27 лютого 1978 р., с. 305–307. Зважаючи на тактику юридичного захисту, яку використовували ті колишні жандарми, яких було розшукано і допитано, зниклим жандармам не варто було хвилюватися, і скоріше за все, вони всі вже померли.

Even before the end of the war, the Soviet authorities began to track down and prosecute numerous former policemen. Thousands of pages of statements concerning the murder of the Jewish population of Lypovets Rayon were collected. These are full of omissions and raise new questions, but they help untangle the Extraordinary State Commission's report and establish a plausible historical narrative.⁵⁰

It was not until the 1960s and 1970s that West German officials began to investigate National Socialist crimes in Illintsi County Commissariat, which included Lypovets Rayon. Although several former Gendarmes and administrators could be identified and questioned, insufficient evidence was found to secure their indictment. The head of the Sipo-SD field office in Vinnytsia, Theodor Salmanzig, was killed in action in September 1943. Heinrich Scholdra, the county commissar responsible for Lypovets Rayon, had died in March 1945. Most of the former members of the Gendarmerie whose identities could be established were never located.⁵¹

Throughout the Soviet era, the murder of the Jews of Ukraine could not be addressed in the public sphere. Survivors and rescuers were only able to discuss their experiences in private. When memorials to the victims were built, inscriptions could only refer to "Soviet civilians" or "peaceful Soviet citizens". Historical texts or journalistic accounts addressing the fate of Ukraine's Jews did not begin to appear until the final years of the Soviet Union's existence or after its collapse in 1991.

Despite the official Soviet policy regarding the murder of the Jews during the Second World War, at some point before 1955 two obelisks were erected at the site of the mass graves in the field opposite the village of Vikentiivka (formerly Vitsentivka) and one obelisk at the site near the Jewish cemetery. A mound was built over the mass grave

---

⁵⁰ For example, ASBU ViO, no. 24722 (Sulimko), no. 13943 (Leshchenko, Diachuk), and no. 13943 (Doroshkevich).

⁵¹ On Scholdra, Wolfgang Stelbrink, *Die Kreisleiter der NSDAP in Westfalen und Lippe Versuch einer Kollektivbiographie mit biographischem Anhang* (Münster: Nordrhein-Westfälischen Staatsarchiv, 2003), pp. 187-189. For a general overview of the investigations, BArch 162/7377, Einstellungsverfügung, 27 Feb. 1978, pp. 305-307. Given the legal defense tactics used by those Gendarmes who were located and questioned, the missing Gendarmes would have had little to fear from prosecutors, although in all likelihood all of them were probably already deceased.

совим похованням, що розміщене ближче до дороги, було зведено насип. Над другим похованням, розташованим далі вглиб поля, насип зменшився і був мало помітний.

Ініціатива щодо зведення цих пам'ятних знаків належала Леонтієві Ушаренку, який не лише замовив їх виготовлення, а й брав участь у встановленні. На одному з обелісків було написано:

«Здесь похоронены
советские люди м. Липовцы
погибшие от рук немецко-
фашистских извергов
28.05.42 – 3.08.42
Вечная память
Никогда не забудем»⁵².

На початку літа 2016 р. тут не було табличок із написами. Однак восени 2016 р. на обелісках було встановлено нові гранітні таблички із зіркою Давида та коротким текстом. Гранітні таблички виготовив місцевий підприємець, голова філіалу організації «Евенеїзер» Микола Сергійович Андрєєв, а написи підготував керівник міського архіву Олександр Іванович Роговий.

Хоча ці місця розташовані посередині земельної ділянки, яку обробляють, від оранки на цих ділянках утримувалися впродовж семи десятиліть. Така ситуація відрізняється від стану деяких інших місць розстрілу в Україні, особливо розташованих далі на захід, де місця масових поховань десятиліттями використовували у сільському господарстві.

Небагато євреїв повернулися до Липовця після окупації. Станом на 2018 р. у місті проживали лише кілька єврейських мешканців.

У рамках проекту «Захистимо пам'ять» на ділянці у Вікентіївці в листопаді 2016 р. і квітні 2017 р. було проведено неінвазивне археологічне дослідження. На місцях біля обох обелісків було знайдено докази наявності масових поховань. У 2019 р. на місцях масових поховань євреїв – жертв Голокосту в полі поблизу села Вікентіївка було встановлено і відкрито два меморіали.

⁵² USC VHA, № 29972, інтерв'ю Ушаренка.

closest to the road. The mound over the second site in the field has been eroded to the point that it became barely noticeable.

The initiative for the above memorials came from Leontii Usharenko, who not only ordered the plaques but also helped mount them. The inscription on one of the obelisks read in Russian:

Here are buried
Soviet people from the town of Lipovets
who perished at the hands
of the German-
fascist fiends
28.05.42 – 3.08.42
Eternal memory
We will never forget.⁵²

No plaques with inscriptions were here in the early summer of 2016. However, by autumn 2016, new marble plaques with a Star of David and brief text had been mounted on the obelisks. The granite plaques were produced by Mykola Serhiiiovych Andreev, a local entrepreneur and chairman of the local branch of the organization “Eve-neizer”, and the inscriptions were written by Oleksandr Rohovyi, head of the town archive.

Although located in the middle of cultivated land, the mass grave sites have been left untouched for seven decades. This stands in contrast to conditions at some of the other shooting sites in Ukraine, in particular those further west where mass grave sites were used for agricultural purposes for decades. Only a few Jews returned to Lipovets after the occupation. As of 2018, just a handful of Jews are thought to be living in the town.

Within the framework of the “Protecting Memory” project, a non-invasive archaeological investigation was carried out at the Vikentivkasite in November 2016 and April 2017. Archaeologists found evidence of mass graves at the site of both obelisks. In 2019, two memorials were erected and unveiled at the sites of the mass graves of the Jewish Holocaust victims in the field near Vikentivka village.

---

⁵² USC VHA, no. 29972, Usharenko interview.

ІЛЮСТРАЦІЇ/ILLUSTRATIONS

Це рідкісне фото зображує Липовець до Першої світової війни. Велика біла будівля зліва – ймовірно, головна синагога.

This rare photo shows Lypovets before the First World War. The central synagogue appears to be the large white building to the left.

© Archives of the YIVO Institute for Jewish Research, New York

Родина Фрідман, Липовець, 1939 р. Зверху, зліва направо: Лея (Ліза) – загинула, Мойсей та Клара – вижили, Мордехай – загинув. Внизу, зліва направо: Ірина – загинула, Зоя та Алік – вижили, Олександр (Саша) – невідомо, Рахель (Рая) – загинула. Фотограф Леонід Фрідман – загинув.

Fridman family, Lypovets, 1939. Above, left to right: Lea (Liza) – perished, Moisei and Klara – survived, Mordehai – perished. Below, left to right: Iryna – perished, Zoia and Alik – survived, Oleksandr (Sasha) – unknown, Rachel (Raya) – perished. Photographer, Leonid Fridman – perished.

© Private

Родина Горбач, 1935 р. Меєр та Естер Горбач із сином Давидом пережили Голокост, блукаючи сільською місцевістю від одного села до іншого. Син Григорій, народжений у 1936 р., також вижив.

Gorbach family, 1935. Meer and Ester Gorbach with their son David survived the Holocaust roaming the countryside from village to village. Son Grigorii, born in 1936, also survived.

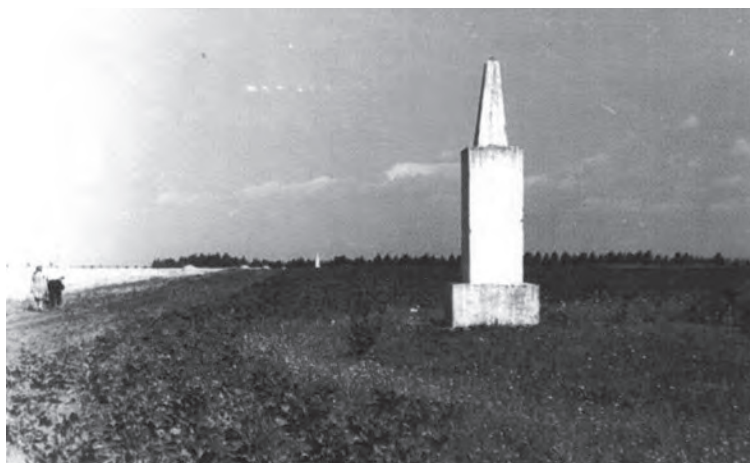
© USC Shoah Foundation, Grigorii Gorbach, 1997

Леонтій (Леонід) Ушаренко, 1997 р. Леонтій двічі ледь-ледь уникнув розстрілу. Він утік із Липовця восени 1942 р. і приєднався до радянських партизан.

Leontii (Leonid) Usharenko, seen here in 1997, narrowly escaped shooting twice. He fled Lypovets in autumn 1942 and joined the Soviet partisans.

© USC Shoah Foundation, Leontii Usharenko, 1997

Обеліск поблизу Віцентівки (зараз – Вікентіївка), 1970 р. Після війни Ушаренко допомагав встановлювати обеліски на місцях масових поховань.

Obelisk near Vitsentivka (now Vikentiivka), 1970. After the war, Usharenko helped place obelisks at the mass graves.

© Yad Vashem Photo Archive, Jerusalem. 9693001

Поминальна зустріч, Березівка, початок 1970-х рр. Всі, зображені на фото, втра- тили родичів у масових розстрілах поблизу Березівки або Віцентівки.

Memorial ceremony, Berezivka, early 1970s. All of the people seen here lost relatives in the mass shootings near Berezivka or Vitsentivka.

© USC Shoah Foundation, Leontii Usharenko, 1997

Колишня синагога, 2018 р. У Липовці донині можна знайти сліди єврейського життя. Цю синагогу у 1930-х рр. перетворили на кінотеатр.

Former synagogue, 2018. Traces of Jewish life can still be found in Lypovets to this day. This former synagogue was turned into a cinema in the 1930s.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Anna Voitenko

Пам'ятники євреям Липовця і околиць: 1 – Пам'ятник жертвам Голокосту у полі біля с. Вікентіївка. 2 – Пам'ятник жертвам Голокосту у полі біля с. Вікентіївка. 3 – Масове поховання біля с. Березівка. 4 – Колишня синагога, в радянський час кінотеатр. 5 – Єврейський цвинтар

Memorials to the Jews of Lypovets and the Surrounding Area: 1 – Holocaust Memorial in a field near Vikentivka. 2 – Holocaust Memorial in a field near Vikentivka. 3 – Mass grave site near Berезivka. 4 – Former Synagogue and Soviet era cinema. 5 – Jewish Cemetery

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ДАВіО	Державний архів Вінницької області (Вінниця, Україна)
АСБУ ВіО	Архів управління Служби безпеки України у Вінницькій області (Вінниця, Україна)
ГА РФ	Державний архів Російської Федерації (Москва, Росія)
РГВА	Російський державний воєнний архів (Москва, Росія)
БА	Федеральний архів у м. Берлін (Німеччина)
ZSL	Центральне відомство управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів (Людвігсбург, Німеччина)
САНІР	Центральний архів історії єврейського народу (Єрусалим, Ізраїль)
YVA	Архів Національного меморіалу Катастрофи та героїзму єврейського народу «Яд Вашем» (Єрусалим, Ізраїль)
USC VHA	Архів Інституту візуальної історії та освіти «Фонд Шоа» університету Південної Каліфорнії (Лос-Анджелес, США)

ABBREVIATIONS

DAViO	State Archive of Vinnytsia oblast (Vinnytsia, Ukraine)
ASBU ViO	Archive of the Branch of Security Service of Ukraine in Vinnytsia oblast (Vinnytsia, Ukraine)
GA RF	State Archive of the Russian Federation (Moscow, Russia)
RGVA	Russian State Military Archive (Moscow, Russia)
BArch	Federal archives (Bundesarchiv) in Berlin (Germany)
ZSL	Central office of the land judicial authorities for the investigation of National Socialist crimes (Ludwigsburg, Germany)
CAHJP	Central Archives of the History of the Jewish People (Jerusalem, Israel)
YVA	Archive of the World Holocaust Remembrance Center Yad Vashem (Jerusalem, Israel)
USC VHA	The USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (Los Angeles, USA)

Літературний редактор
англійського тексту
д-р Керолайн Пірс

Literary editing
of English part
Dr. Caroline Pearce

Літературний редактор
українського тексту
Олена Пазюк

Literary editing
of Ukrainian part
Olena Pazyuk

Коректор
Наталя Анікеєнко

Proofreading
Natalia Anikeenko

Дизайн
Олександр Остапов

Design
Oleksandr Ostapov

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

Layout
Maryna Kulikova

На обкладинці:
Меморіал убитим євреям
Липовця і околиць
Архітектор *Тарас Савка*

Photo on the cover:
Memorial to the murdered Jews
of Lypovets and the surrounding area
Architect *Taras Savka*

Український центр вивчення
історії Голокосту
01011, Київ,
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Ukrainian Center
for Holocaust Studies
01011, Kyiv,
Generala Almazova str. 8, r. 109
Tel. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua